

વિભાગ-૨

૧. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ધામ : લોથલ અને વલભી

- ગુજરાતમાં મળી આવેલ અવશેષો પરથી તારવેલ માહિતીના આધારે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિશે જાણે છે.
- પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા અને તેનું મહત્વ જાણે છે. આપણાને દાદા-દાદી પાસેથી પ્રાચીન સમયની વાર્તાઓ સાંભળવી ગમે છે. પ્રાચીન નગરો અને તેના રાજાઓ વિશે જાણવાની ખૂબ મજા આવે છે. તેમાંથી આપણો ઈતિહાસ જાણી શકાય. તમને થશે એ કેવી રીતે !

ધરતીકંપ જેવી કુદરતી હોનારતોને કારણે ધરતી ઉપર અવનવા ફેરફારો થાય છે. જમીન હોય ત્યાં જળ અને જળ હોય ત્યાં જમીન થઈ જાય છે. કચાંક નાનાં-મોટાં નગરો ધરતીના પેટાળમાં દટાઈ જાય છે. કોઇક કારણસર ખોડકામ કરતી વખતે આ નગરો મળી આવે છે. જેમાંથી સિક્કાઓ, હથિયારો, વાસણો, ઘરેણાં, રમકડાં મળે છે. મળી આવેલી આ વસ્તુઓને અવશેષો કહે છે.

હડ્યા ગામ પાસેના એક ટેકરામાંથી જૂના સમયની ઈંટો મળી આવી હતી. જૂના સમયનું બાંધકામ હશે એમ માની ખોડકામ કરવામાં આવ્યું. અહીંથી એક નગર મળી આવ્યું. બીજા વર્ષ મોહેં-જો-દડો નામના ટેકરા પાસેથી આવું જ એક નગર મળી આવ્યું. આ બંને નગરોમાંથી ઘણા બધા અવશેષો મળી આવ્યા. અભ્યાસ કરતાં તેમની વરચે ઘણી બાબતોમાં સરખાપણું જોવા મળ્યું. વળી, આ બંને નગરો સિંધુ નદીની આસપાસના વિસ્તારમાં આવેલાં હતાં. આથી ‘સિંધુ ખીણાની સંસ્કૃતિના’ અવશેષો તરીકે ઓળખાયા. તે પછી આ સંસ્કૃતિની સાથે સામ્યતા ધરાવતાં કેટલાંક નગરો મળી આવ્યો.

આટલું જાણો :

- ઈતિહાસ જાણવાના સ્નોત :** ચિત્રો, દસ્તાવેજ, ઘરેણાં, રમકડાં, સિક્કા, શિલાલેખ, ભોજપત્ર, તામ્રપત્ર, હથિયાર, જૂનાં ખંડેર, જૂનાં મંદિરો, પ્રવાસ - ડાયરી વગેરે. • **શિલાલેખ :** પથ્થર કોતરીને લખાયેલા લેખ • **ભોજપત્ર :** એક વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષની છાલ, જેના પર લખાણ લખાતું હતું. • **તામ્રપત્ર :** તાંબાના પતરા પર કોતરીને લખવામાં આવતું લખાણ.

આપણા ગુજરાતમાં ‘સિંધુખીણાની સંસ્કૃતિ’ના અવશેષો રંગપુર, રોડ્ડી, લોથલ અને ધોળાવીરા જેવાં સ્થળોએથી મળી આવ્યા છે. આ નગરોમાંથી લોથલ એક મોટું નગર હતું. તેની ગણના સિંધુ ખીણાની સંસ્કૃતિના મહિત્વના બંદર તરીકે થાય છે. તના વિશે આપણે જાણીએ.

લોથલ :

લોથલ અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકામાં આવેલું છે. તે અમદાવાદથી ૮૦ કિલોમીટર દૂર છે. અહીં થી ખંભાતનો અખાત નજીક છે.

લોથલની નગરરચના અદ્ભુત હતી. સડકો સીધી અને પહોળી હતી. જે એકબીજાને કાટખૂણે મળતી હતી. રસ્તાને અડીને મકાન હારબંધ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. મોટાં મકાનોમાં કૂવાની સગવડ પણ હતી. ઘરોનું ગંદુ પાણી અને વરસાદનું પાણી નગરની બહાર વહી જાય તે માટે ગટરોની ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી. આવી નગરરચના જોતાં આ સમયના લોકોનું નાગરિક-જીવન ઉત્તમ હશે એવું કહી શકાય.

લોથલમાંથી વિશાળ ગોઢી મળી આવેલ છે. આથી તે ‘સિંધુ ખીણાની સંસ્કૃતિ’નું મહિત્વનું બંદરછો એમ કહી શકાય. પથ્થરના કીમતી મણકા અને મણકા ભરેલી બરણી મળી આવેલ છે. લોખંડની એક પણ વસ્તુ મળેલ નથી. કદાચ તે સમયે લોખંડની શોધ થઈ નહિં હોય અથવા તો કદાચ આ શોધનો વ્યવહાર ઉપયોગ થયો નહિં હોય. માટીનાં રમકડાં અને ધાતુનાં વાસણો ઉપર ચિંતા અને નકશીકામ જોવા મળે છે. આ પરથી તેમની કળા-કુશળતાનો ખ્યાલ આવે છે. પાણીમાં ડૂબકી મારતી હોય તેવી બતક, માટીનાં રમકડાં અને માટીની પૂતળીઓ મળી આવેલ છે. આ પરથી તેમનો બાળપ્રેમ દેખાઈ આવે છે. કેવું ભવ્ય નગર હશે !

વલભી :

પ્રાચીન સમયમાં વલભી ગુજરાતનું ભવ્ય નગર હતું. વલભી એટલે ભાવનગર પાસેનું આજનું વલભીપુર વલભીધર્મ, વિદ્યા અને વેપારનાં કેન્દ્ર તરીકે પ્રખ્યાત હતું. અહીં કેટલાય ધનિકો રહેતા હતા. તેની જાહોજલાલી ઘણી હતી; પરંતુ તેની વિશે ખ્યાતિ શિક્ષણના ઘામ તરીકે ભારત અને વિદેશમાં ફેલાઈ હતી.

આટલું જાણો :

- સિંધુ ખીણાની સંસ્કૃતિ :** સમય : ઈ.સ. પૂર્વે ઉર્પુરી થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૭૦૦ની વર્ષેનો સમયગાળો. • ઈ.સ. ૧૮૨૧-૨૨ માં ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતાના અધિકારી સર જહોન માર્શલના માર્ગદર્શન હેઠળ રાખાલાસ બેનરજી અને દયારામ શહાણી વગેરે દ્વારા પાકિસ્તાનમાં આવેલા હડપા અને મોહેં-જો-દડો નામનાં સ્થળે ખોડકામ કરાવતાં સમૃદ્ધ અવશેષો મળી આવ્યા. • **વિસ્તાર :** હિમાલયથી દક્ષિણ ગુજરાતના ખંભાત સુધી. પશ્ચિમે સિંધુ બલૂચિસ્તાનથી પૂર્વમાં પટના (બિહાર) સુધી. • **ગોઢી :** વહાણો બાંધવા અને ઊભા રાખવાનું સ્થળ (ધક્કા) • ભારતમાં મળી આવેલાં સ્થળો : કાલીબંગન (રાજસ્થાન), આલમગીર (ઉત્તરપ્રદેશ), રૂપ (પંજાબ) • ગુજરાતમાંથી મળી આવેલાં સ્થળો : લોથલ (અમદાવાદ), રંગપુર (સુરેન્દ્રનગર), રોડ્ડી રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર), દેશળપુર, ધોળાવીરા (કચ્છ), કુરન (કચ્છ) • લોથલનું ઉત્ત્યનન નવેમ્બર, ૧૯૪૪માં (પશ્ચિમ વિભાગ-પુરાતત્વખાતાના વડા) ડૉ. એસ.આર. રાવની રાહબરી નીચે કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના ભારતમાં બે પ્રકાર હતા. એક જ્ઞામ વિદ્યાપીઠ અને બીજુ રાજ્યાંશિત વિદ્યાપીઠ. જ્ઞામ વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થીઓને તે સ્થળે આચાર્ય સાથે રહીને ગમે તે વિષય પર કુશળતા પ્રાપ્ત કરતો. રાજ્યાંશિત વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થી વિદ્યાપીઠમાં રહીને શિક્ષણ મેળવતો. વલભીમાં આ બંને પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી.

વલભી સૌથી મોટી બૌધ્ધ વિદ્યાપીઠ હતી. એ સાથે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનું પણ તે મહાન વિદ્યાધામ હતું. જોકે અહીં અન્ય ધર્મનું પણ શિક્ષણ મળી રહેતું.

નાલંદા અને વારાણસી જેવાં શિક્ષણધામોના પ્રદેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા. આ બાબત વલભીવિદ્યાપીઠનું મહીત્વ એ સમય કેટલું હશે તે બતાવે છે. વ્યાકરણદર્શન, ગણિત, સાહિત્ય, જ્યોતિષ, વેદો વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ અહીં કરાવવામાં આવતો. વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપતી વખતે તેમની પરીક્ષા લેવામાં આવતી. અહીં વિદ્યાન આચાર્યો રહેતા હતા. ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ જેવા પ્રાચ્યાત આચાર્યોએ અહીં રહીને ઘણા ગ્રંથો લખ્યા હતા. ગુજરાતની મુલાકાતે આવેલા ચીની મુસાફર હું-અનેન્-ત્સાંગો પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં વલભી વિદ્યાપીઠના ખૂબ વખાણ કર્યા છે.

આટલું જાણો :

- સમય : ઈ.સ. ૪૮૮ થી ઈ.સ. ૭૩૦ સુધી ● રાજ્યશાસન : (૧) મૈત્રક વંશના શાસનમાં વલભી ગુજરાતનું પાટનગર હતું. (૨) ભણીક વિજયસેન, ધૂવસેન, શીલાદિત્ય તે સમયના મુખ્ય રાજાઓ હતા. ●

ઈ.સ. ૬૪૦માં ચીની મુસાફર હું-અનેન્-ત્સાંગ વલભીની મુલાકાતે આવેલ. તેણે વલભી વિદ્યાપીઠનું વર્ણન કરેલ તે મુજબ, (૧) ૧૦૦ મઠો અને ૬૦૦૦ સાધુઓ હતા. (૨) ૧૦૦ જેટલા કુટુંબો પાસે ૧૦ લાખ થી વધારે ધન હતું. (૩) જૈન ધર્મની મહીત્વની ત્રણ પરિપદ પેકીની ગ્રીજા પરિપદ વલભીમાં આચાર્ય નાગાર્જુનના પ્રમુખપદે મળી હતી.

વલભી વિદ્યાપીઠમાં જેમણે અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને સમાજમાં ઊંચું સ્થાન મળતું. વાદવિવાદની સભામાં તેમનો આદર થતો. વલભીના રાજાઓ વિદ્યાપ્રેમી હોઈ આ વિદ્યાપીઠને ઘણું દાન આપતાં.

વલભી શિક્ષણના ધામ તરીકે ૨૦૦ વર્ષ સુધી ટક્કું. રાજ્યાની તરીકે મટી જતાં, તેની મહીતા ઘટવા માંડી. એક વિદ્યાપીઠ તરીકેનું કામ મંદ પડી ગયું. ધીમે ધીમે કાળકમે તે નામશેષ થયું.

આટલું જાણો :

- વિદ્યાપીઠ : પ્રાચીન સમયમાં વર્તમાન સમયની યુનિવર્સિટી જેવી વ્યવસ્થાવાળાં શિક્ષણ કેન્દ્રો. ● પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ : તક્ષણિલા (રાવલપીડી - પાકિસ્તાન), નાલંદા (બિહાર), વલભી (ગુજરાત), કાશી (ઉત્તરપ્રેદ્શ), વિકમશીલા (પશ્ચિમ બંગાળ), ઉંડાન્તપુરી (બિહાર) ● વલભીના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ આચાર્ય પાસે ભણતા અને બીજાને ભણતા. શીખવાતા વિષયો : વ્યકરણ, દર્શન, સાહિત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, ગણિત, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે. ● ગૃહસેન પહેલાએ (ઈ.સ. ૫૫૮) અને ધરસેન બીજાએ (ઈ.સ. ૫૭૮) વલભી વિદ્યાપીઠ માટે ભૂમિકાન કરેલ.

૨. વીર વનરાજ

વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યપૂતયુગ દરમિયાન તેમના સ્વાભિમાન, શૌર્ય વગેરે ગુણો અને લોકાભિમુખ શાસન-વ્યવસ્થા વિશે જાણે છે. કર્ણના નાના રણને અડીને રૂપણ નદીના કિનારે પંચાસર નામે એક નાનકડું રાજ્ય હતું. આ નાના સરખા સ્વતંત્ર રાજ્યના રાજા જ્યાશિખરી હતા. તે ટેકીલા અને બહાદુર હતા. કોઈના પણ તાબેદાર ન હોય.

એક વખત તેમના નાનકડા રાજ્ય ઉપર ભુવડ નામે એક રાજાએ ચાડાઈ કરી. આ આચાર્યારી લડાઈનો સામનો કરતાં પહેલાં રાજા જ્યાશિખરીએ પોતાની રાણી રૂપસુંદરીને વનમાં મોકલી દીધી. રાણીની સાથે તેમના ભાઈ સુરપાળને મોકલ્યો. રાજાના તે વિશ્વાસુ અને બહાદુર સેનાપતિ હતા. જ્યાશિખરી બહાદુરીથી લડ્યા. લડતાં લડતાં રણમેદાનમાં વીરગતિ પામ્યા.

રાણી રૂપસુંદરીએ વનમાં રહેવું પડ્યું ત્યાં રાણીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. વનમાં જન્મ્યો હોવાથી આ બાળકનું નામ વનરાજ રાખવામાં આવ્યું. જંગલમાંથી એક વખત જૈન સાધુ શીલગુણસૂરી પસાર થતા હતા. તેમણે ઝાડની ડાળીએ બાંધેલ ઝોળીમાં વનરાજને જોયો. તેનું તેજસ્વી મુખ જોઈ રૂપસુંદરીને આ બાળક મહિપરાકમી થશે તેવા આશીર્વાંદ આપ્યા. જંગલમાં એકલા રહેવાનું કારણ

પૂછ્યું. રાણીની સાથે રહેતા તેના ભાઈ સુરપાળે બધી હકીકત જણાવી, જૈન સાધુએ રાણી તથા વનરાજને જંગલમાં એક જૈન મંદિરમાં આશારો આપ્યો.

વનરાજ ધીમે ધીમે મોટો થવા લાગ્યો. જંગલમાં વનવાસી બાળકો સાથે તે હત્તો-ફરતો, તેમાં આણહિલ નામના એક ભરવાડ બાળક સાથે તેને ભિત્રતા થઈ. આણહિલ ભરવાડ આ જંગલનો ભોમિયો હતો. તે નીડર અને સાહસિક હતો. મામા સુરપાળ બંનેને બાણવિદ્યા, તલવારબાજુ, ઘોડેસવારી જેવી વિદ્યાઓ શીખવી. ક્યારેક વનરાજ અને આણહિલ વર્ચ્યે હરીફાઈ થતી. બંનેમાં કોણ વધુ હોશિયાર એ કહી શકાય તેમ ન હતું. બપોરની વેળાએ રૂપસુંદરી બંને બાળકોને શિક્ષણ આપે. દિતિહાસની વાતો ક્ષારા તેણી તેમને રાજ્ય વહીવટ શીખવે. આ રીતે વનરાજનું ઘડતર થવા લાગ્યું. બંને ભિત્રો સાથે જ રહેતા.

એક દિવસે બપોરના સમયે મામા સુરપાળ, વનરાજ અને આણહિલ કોઈ બીજા ગામે જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેમણે દૂરથી એક માણસને આવતો જોયો. તેના દેખાવ પરથી તે વણિક લાગતો હતો. તેના હાથમાં તીરકામણું અને ખબે ધીનો ઘડો હતો. વનરાજને મનમાં એકાએક વિચાર આવ્યો તે બોલ્યો.

“આપણે તેની પરીક્ષા લઈએ” ગ્રામોને આ વિચાર ગમ્યો. તેમણે મુસાફરને રોકી પડકાર કર્યો. મુસાફર ડરે તેવો ન હતો. ધીનો ઘડો નીચે મૂકી, તેણે ભાથમાંથી બે તીર ભાંગીને ફેકી દીધા. બાકીના ગ્રામ તીર હાથમાં લઈ લડવા તૈયાર થયો.

આ જોઈ સુરપાળને નવાઈ લાગી. મુસાફરને શાંત પાડી તેમણે પૂછ્યું, ‘ભાઈ, તે બે તીર ભાંગી કેમ નાંખ્યા ?’ મુસાફરે કહ્યું, ‘તમારા ગ્રામ માટે ગ્રામ પૂરતાં જ છે. માંચં તીર કદી પાછું પડતું નથી.’ આમ બોલતાં તેણે ઝડ પરનું એક ફળ બતાવી તીર છોકર્યું. ફળ કપાઈ નીચે પડક્યું. નિશાન જોઈ સૌંનવા પામ્યા. આ મુસાફરનું નામ હતું ચાંપરાજ. વનરાજે તેને મિત્ર બનાવી પોતાની ટુકડીમાં સામેલ કર્યો. આમ વનરાજ હિંમતભાજ અને લડાયક માણસોની ટોળી બનાવવા લાગ્યો.

વનરાજે પોતાના મિત્રો અને વનવાસી પ્રજાની મદદથી પિતાનું ગુમાયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આ રાજ્ય હવે છિન્ધ-ભિન્ધ થઈ ગયું હતું. આથી નવું નગર વસાવવાનો વિચાર કર્યો. સરસ્વતી નદીના કિનારે તેણે એક નગર વસાવ્યું. દુઃખમાં સાથ આપનાર મિત્ર અણાહિલ ભરવાડના નામ પરથી આ નગરનું નામ ‘અણાહિલપુર પાટણ’ પાડક્યું. ચાંપરાજને રાજ્યનો સેનાપતિ બનાવ્યો. આ રીતે વનરાજે મિત્રોની કદર કરી.

આટલું જાણો :

- ચાવડા વંશના રાજાઓનો સમયકાળ : ઈ.સ. ૭૪૬ થી ઈ.સ. ૮૪૨ સુધી (૮મી થી ૧૦મી સદી) ● ચાવડા વંશના રાજાઓ : (૧) વનરાજ ચાવડા (૨) યોગરાજ (૩) કોમરાજ (૪) ભુવડ (૫) વેરસિંહ (૬) રત્નાદિત્ય (૭) સામંતસિંહ ● આચાર્ય શીલગુણસૂરિની ઈચ્છાનુસાર વનરાજે પાટણમાં પંચાસર પાર્થનાથ પ્રભુનું દેરાસર બંધાવ્યું. ત્યાં વનરાજની પ્રતિમા મૂકવામાં આવેલા, જે આજે પણ જીવાલાયક છે.

3. સિદ્ધરાજ જયસિંહ

વિદ્યાર્થીઓ રાજપૂતયુગ દરમિયાન તેમના સ્વાભિમાન, શૌર્ય વગેરે ગુણો અને લોકાભિમુખ શાસન-વ્યવસ્થા વિશે જાણો છે.

બર્બંદક નામનો લૂટારા ટોળીનો એક સરદાર સિદ્ધપુર નજીકના જંગલમાં રહેતો હતો. તેની શક્તિ ને ચપળતા જોઈ લોકો આશ્રય પામતા. તેનો દેખાવ જોઈ કોઈ તેને ભૂત, તો કોઈ તેને રાક્ષસ કહેતા. સામ-સામેની લડાઈમાં તે પાવરદ્યો ગણાતો. જંગલની આસપાસ રહેતી પ્રજાને તે રંજાડતો.

આવા જાદુઈ શક્તિવાળા માણસ સામે લડવું તે ખાવાના ખેલ ન હતા. છતાં જરા પણ ડર્યા વગાર તે રાજ્યના રાજાએ તેની સામે લોખંડી બાથ ભીડી. રાજાએ તેને મલલકુસ્તીમાં હરાવ્યો. પછી તો એ રાજાનો સેવક બની ગયો. આ રાજા હતો જયસિંહ.

જયસિંહ સોલંકીવંશનો સૌથી પ્રતાપી રાજા ગણાય છે. એના સમયમાં ગુજરાત ભારતનું એક બળવાન રાજ્ય બન્યું હતું. તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર નાની હતી. પાડોશી રાજ્યો તેના દુશ્મનો હતાં. આથી તેણે ઘણી લડાઈઓ લડવી પડી હતી. એકવાર જયસિંહની ગેરહાજરીમાં માળવાનો રાજા પાટણ ઉપર ચડી આપ્યો. રાજ્યના મંત્રીએ તેને સમજાવીને પાછો કાટ્યો. જયસિંહ આ વાત જાણીને ઘણો ગુસ્સે ભરાયો. તેણે માળવા પર ચાડાઈ કરી અને માળવાના રાજાને હરાવ્યો. માળવા જુત્યા પછી તેને ‘અવંતીનાથ’ નું બિલ્દાદ મળ્યું.

અણાહિલપુર પાટણ અને જૂનાગાઠ વચ્ચે ઘણા સમયથી સંદર્ભ ચાલતો હતો. અંતે જૂનાગાઠને જુતવામાં જયસિંહને સફુળતા મળી આથી તે ‘સિદ્ધરાજ જયસિંહ’ કહેવાયો. આ સિવાય સિદ્ધરાજે બીજી અનેક લડાઈઓ જુતી. મોઢું સાંનાજ્ય જમાવ્યું. ગુજરાતમાં સોલંકીવંશને મજબૂત બનાવ્યો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ મહાન વિજેતા હતો તેટલો જ તે મહાન રાજ્યકર્તા પણ હતો. રાજ્યમાં બધાને સરખો ન્યાય મળે તેની કાળજી રાખતો. એક વખત ખંભાતમાં કેટલાક લોકોએ મસ્ઝિદ બાળી. આ અંગે તેની પાસે ફરિયાદ થઈ ત્યારે તેણે જાતે તપાસ કરી. વાત સાચી જણાંતા ગુનેગારોને

શિક્ષા કરી અને નવી મહિંજ બાંધવા સહાય કરી. પોતે શૈવધર્મી હતો, પરંતુ અન્ય ધર્મો પ્રત્યે આદર રાખતો. તેનું આ ઉંતમ ઉદાહરણ છે.

પાટણમાં વિદ્ધાનો અને પંડિતોને આશ્રય આપી નગરને વિદ્યાનું ધામ બનાવ્યું. હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે વ્યક્તરણનો ગ્રંથ લખાવ્યો. આ માટે કશ્મીર વગેરે દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી અન્ય ગ્રંથો મંગાવી આપી સંઘળી સહાય કરી. આખરે “સિદ્ધહેમ શાણાનુશાસન” ગ્રંથ તૈયાર થયો ત્યારે તેને હાથી ઉપર મૂકી નગરમાં શોભાયાત્રા કાટવાવામાં આવી. આ શોભાયાત્રાની વિશેષતા એ હતી કે, ગ્રંથની રચના કરનાર હેમચન્દ્રાચાર્ય અને સિદ્ધરાજ રાજ બંને પગપાળા ચાલતા હતા.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ બાંધકામનો ભારે શોખીન હતો. તેણે સિદ્ધપુરમાં રાદ્રમહાલયનું સમારકામ કરી તેને ભવ્ય બનાવ્યો. અણાહિલપુર પાટણમાં સહસરિંગા નામે એક મોઢું તળાવ બંધાવ્યું. તેને કાંઈ ૧૦૦૮ શિવમંહિરો હતાં આ મંહિરોમાં એક સાથે આરતી થતી, ત્યારે દીવાઓની જ્યોતનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં પડતું. આ કાણે આ સરોવરના કાંઠે મનોહર દશ્ય જોવા મળતું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં માતા મીનળદેવી આદર્શ રાજમાતા હતાં. સિદ્ધરાજના જીવન - ઘડતરમાં તેમનો ફાળો અનન્ય હતો. તેમણે પ્રજાકલ્યાણના ઘણાં કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. ધોળકાનું મલાવ તળાવ તો આજે પણ તેમની ન્યાયપ્રિયતાની સાક્ષી પૂર્વે છે. તે તળાવ બંધાવતી વખતે તેની છદમાં આવતી પોતાની જમીન આપવાની એક સ્ત્રીએ ના પાડી. તેને સમજાવવામાં આવી. બાઈ મક્કમ રહી. રાજ્યસ્તાનો ઉપયોગ કર્યા વિના એટલો ખાંચો રહેવા દઈ તળાવનું બાંધકામ કરવામાં આવ્યું. આજે પણ કહેવત છે કે ‘ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ’.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ આ સિવાય ઘણાં લોકકલ્યાણનાં કાર્યો માતાની આજાથી કર્યા હતાં. સોમનાથની યાત્રાએ આવતા યાત્રાળું પાસેથી યાત્રાવેરો લેવામાં આવતો. જેની આવક બહુ મોટી હતી. છતાં

માતાની આજ્ઞાથી યાગ્રાવેરો નાખૂદ કરી આવક જતી કરી હતી. આમ, સિદ્ધરાજ જ્યાસ્તિંહ સોલંકીવંશનો સૌથી મહાન, પ્રતાપી અને લોકપ્રિય રાજુ હતાં. તેણે સોલંકીવંશની પરંપરાને સાચવીને અણહિલપુર પાટણને અમૂલ્ય વારસો આપ્યો. આજે પણ પાટણમાં સોલંકીવંશની ઓળખ આપતાં સ્મારકો, સહસ્રાલિંગ તળાવ અને રાણકી વાવ હૃદાત છે.

આટલું જાણો :

- સોલંકી યુગના પ્રભ્યાત રાજાઓ : (૧) મૂળરાજ (૨) ચામુંડરાજ (૩) ભીમદેવ પહેલો (૪) કણ્ઠદેવ (૫) સિદ્ધરાજ (૬) કુમારપાળ, ભીમદેવ (બીજો), અજયપાળ ● રાણકી વાવ : અજાયબી સમાન સાતમાળની રાણકી વાવ આજે પણ પાટણમાં છે. ભીમદેવ બીજાની રાણી ઉદ્યમતીએ તેનું બાંધકામ કરાવેલ હતું. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો તે અજોડ નમૂનો છે.

૪. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ

વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્ર અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે તેમજ સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન માટે સર્વસ્વ ન્યોદ્ધાવર કરવાની ભાવનાનું મહત્વ જાણો છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલું ધોળકા પહેલાંના સમયમાં ધવલક્ક નગર તરીકે ઓળખાતું હતું. આ નગરમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે જૈન ભાઈઓ રહેતા હતા. વરસોથી પિતાનો અનાજ પરદેશ મોકલવાનો ધંધો હતો. અનાજની લે-વેચના ધંધામાં તેઓ ખૂબ કમાયા. તેમની પાસે અટળક સંપત્તિ થઈ. એક ઉમદા વેપારી તરીકેની તેમની આજુબાજુ નામના હતી.

એકવાર વસ્તુપાળ અને તેજપાળ તેમના ઘરના માણસો સાથે તિરનારની યાગ્રાવે નીકળ્યા. યાગ્રામાં જરૂર કરતાં વધારે ધન સાથે લીધું હતું. રસ્તામાં એમને ખબર પડી કે આ બાજુ લૂંટારાનો ભય છે. આથી વધારાનું ધન કોઈ સલામત જગ્યાએ દાટવાનો નિર્ણય કર્યો.

અંધારી રાત્રે બંને ભાઈઓ ધન દાટવા ગયા. ખોદકામ કરતા હતા ત્યાં કોણાળી સાથે કાંઈક અથડાયું. જોયું તો ધનના ભરેલા દેગડા. બંને ભાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા. હવે શું કરવું, ઉપરથી એમની ચિંતામાં વધારો થયો.

કુટુંબના બધા માણસોને ભેગા કરી વસ્તુપાળે ધન મળ્યાની વાત કરી. હવે શું કરવું તે માટે સલાહ માંગી. તેજપાળની ચયતુર પલ્ની અનુપમાદેવીએ સલાહ આપી “જુઓ આ કોણું ધન કોણા હાથમાં આવ્યું. ધનનો સંગ્રહ કરાય નહિ. આ ધન ધન્ય થવા ઈર્છા છે. પોતાના ધનને સૌ કોઈ જુઢે છતાં એને લઈ શકે નહિ એવી જગ્યાએ મુકાય.”

અનુપમાદેવીની સલાહ સૌને ગમી ગઈ. આખુ ઉપર (જૈન મંદિરો) દેરાં બાંધવા માટે એ ધન ખર્ચવાનું નક્કી કર્યું.

આખુ પર્વત ઉપર દેરાં બાંધવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે કુટુંબના સભ્યો સતત દેખભાળ રાખતા. અનુપમનાદેવી કારીગરોની વિશેષ કાળજી રાખતાં. શિયાળાની ઢંડીથી બચવા માટે કારીગરો પાસે સગડીઓ ગોઠવવામાં આવતી. શિલ્પી શોભનાદેવ અને તેના કારીગરોને દિવસને અંતે આરસનો જેટલો ભૂકો કોતરી કાઢે તેટલા વજનનું ભારોભાર ધન આપવામાં આવતું.

આખુ પર્વત પર બનેલાં દેલવાડાનાં દેરાં મનોહર છે. મીણમાંથી કોતરી કાઢ્યા હોય એવા આરસના પથરોમાંથી કંડારેલાં આ મંદિરોની કારીગરો જોવા ત્યાં જનાર સૌ કોઈ આશ્રમચંકિત થઈ જાય છે. વિદેશોમાંથી ભારતમાં આવેલો કોઈ પ્રવાસી એને જોયા

વિના જાય તો તેને એનો અસંતોષ રહી જાય છે. અહીં પથ્થરો ગીત ગાતા હોય એમ લાગે છે. દેલવાડાનાં દેરાં કલા અને સ્થાપત્યમાં અજોડ છે. મંદિરની બહારના ભાગમાં દેરાણી-જેઠાણીના ગોખલા તેની ઝીણી કોતરણીની શિલ્પકલા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ સિવાય વસ્તુપાળ અને તેજપાળે અનેક તળાવો, દવાખાનાં, મંદિરો, કૂવાઓ, ધર્મશાળાઓ બંધાવ્યા હતાં. દુષ્કાળ વખતે અનાજના ભંડાર ખુલ્લા રાખી લોકસેવા કરી હતી.

આટલું જાણો :

- દેલવાડાના મંદિરમાં સંભો પરની શિલ્પકૃતિઓ નયનરમ્ય બની છે. સંભાં, કમાનો, ધૂમમટો, ગોખની તમામ જગ્યાએ કુશળ શિલ્પીઓએ આરસમાં ઝીણામાં ઝીણી કોતરણી નક્શીકામ કરેલ છે.
- દેવો, અપસરાઓ, નર્તકીઓ, યોજાઓ, પશુ-પંખી, કૂલ અને વેણીઓ, ભૌમિતિક આકૃતિઓ કે કથા-પ્રસંગોને કોતરવામાં આવેલ છે.

બે ગોખ, દેરાણી-જેઠાણી (વસ્તુપાળની પલ્ની લલિતાદેવી, તેજપાળની પલ્ની અનુપમાદેવી)ના નામે ઓળખાય છે. તેની કોતરણી નવાઈ પમાડે તેવી છે.

વસ્તુપાળ - તેજપાળ બંને ભાઈઓની કીર્તિ ચારેબાજુ ફેલાઈ હતી. તેઓ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ હતા. તેમનાથી પ્રભાવિત થઈ ગુજરાતના રાજાએ વસ્તુપાળને રાજ્યનું મંત્રીપદ આપ્યું. બુદ્ધ અને બાહુબળથી વસ્તુપાળે મંત્રીપદ શોભાવ્યું. અનેક વાર ગુજરાતને બહારનાં આકમણોથી બચાવ્યું હતું.

દિલ્લીના સુલતાને ગુજરાત ઉપર આકમણ કર્યું. ચુક્તિથી બંને ભાઈઓએ લશકરને ઘેરી લીધું. સુલતાનના લશકરની ભારે ખુલારી થઈ. વસ્તુપાળે કુનેહથી વિજય મેળવ્યો. પરંતુ દિલ્લીના સુલતાન સાથે ગુજરાતની દુશ્મની થઈ. એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિં.

એકવાર દિલ્લીના સુલતાનની માતા હજ કરવા મક્કા જવા નીકળ્યા. મક્કા જવાના વહાણ એ સમયમાં ખંભાતના બંદરેથી ઉપડતાં. ચયતુર વસ્તુપાળે તક ઝડપી લીધી. દિલ્લીના સુલતાનની માતાની સરભરા કરી. તેમનું હૃદય જુતી લીધું. હજ કરીને તેઓ દિલ્લી સુખરૂપ પહોંચ્યા. સુલતાનના પાસે વસ્તુપાળના વખાણ કર્યા. સુલતાને વસ્તુપાળને દિલ્લી બોલાવી બહુમાન કર્યું અને ભેટ તરીકે કાંઈ પણ માંગવા જણાવ્યું. ચયતુર વસ્તુપાળે ગુજરાતના

રાજને મિત્ર તરીકે ગણવાની વિનંતી કરી. આમ, ગુજરાતના માથેથી ભયનું વાદળ ખસી ગયું.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ રાજ્યમાં બ્યાપેલી અવ્યવસ્થા અને કામચોરી દૂર કરી. ગુજરાતના શાસનને મજબૂત બનાવ્યું. તેમની કાર્યકુશળતા અને ઉદારતાને કારણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનને બળ મળ્યું. ઈતિહાસના પાને વસ્તુપાળ-તેજપાળ આદર્શ મંગ્રી તરીકે વખાણાય છે. તેમની ઉદારતા ધ્રુવના તારાની માફક ઝળહળતી રહેશે.

આટલું જાણો :

- વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ધોળકાના રાણા વીરધવલના મંત્રી હતા. • ગુજરાતના વાધેલા વંશના રાજા વિશલદેવ વાધેલાએ વસ્તુપાળને ગુજરાતનું મહાઅમાન્યતું પદ આપ્યું હતું. • ગુજરાતમાં વાધેલાવંશનો શાસનકાળ : ઈ.સ. ૧૨૪૪ થી ઈ.સ. ૧૩૦૪ સુધી હતો. (૬૦ વર્ષ)
- વાધેલા વંશના રાજાઓ : (૧) વિશલદેવ (૨) અજુનદેવ (૩) રામદેવ (૪) સારંગદેવ (૫) કષ્ણદેવ • વસ્તુપાળે ‘નરનારાયણ’ નામે મહાકાવ્ય લખેલ. • વસ્તુપાળે જિરનાર, પાલિતાણા, શેરથા અને ડભોઈ વગેરે સ્થળો મંદિરો બનાવ્યાં હતાં.

૫. આપણા સમાજસેવકો

વિદ્યાર્થીઓ ભારતમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં સમાજસેવકોના ફળા વિશે જાણો છે.

સમાજ, દેશ અને સંસ્કૃતિના પુનરૂઠ્યાન માટે જે મહાનુભાવોએ પોતાની આગામી પ્રતિભા અને પુરુષાર્થી ગુજરાતની ઓળખ ઊભી કરી છે, જેમાં દયાનંદ સરસ્વતી, સયાજુરાવ ગાયકવાડ, મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલભભાઈ પટેલ, રવિશંકર મહારાજ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બધેકા, ભગવત સિંહજી જેવા અનેક સમાજસેવકોનો સમાવેશ થાય છે. આવા સમાજસેવકો થકી ગુજરાત ઊજજું બન્યું છે.

■ દયાનંદ સરસ્વતી :

સૌરાષ્ટ્રની ધરા, મોરબી તાલુકો ને ગામ ટંકારા. ટંકારા ગામમાં મુખ્ય જમીનદાર હતા કરસનજી તરવાડી, જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતા. તેમને ધેર એક બાળકનો જન્મ થયો. માતા-પિતાના આનંદનો પાર નહિં.

આ પુત્રનું નામ પાડ્યું મૂળશંકર. ઘરના ધર્મમય વાતાવરણમાં મૂળશંકરનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ ખૂબ લાલન-પાલનમાં વીતી ગયા. પુત્ર માટે પિતાને ધણાં અરમાનો હતાં. તેમણે પુત્રને બાળપણમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવ્યો. અભ્યાસ પૂરો થયો એટલે એમના વિવાહ કરવાનો પિતાએ વિચાર કર્યો. મૂળશંકરને પરણવું ન હતું. તેઓ વિવાહ પહેલાં તો ધર છોડી ચાલી નીકળ્યા. નર્મદાને કાંડે તેમણે સંન્યાસ લીધો. હવે મૂળશંકરને બદલે દયાનંદ સરસ્વતી તરીકે ઓળખાયા. મથુરા પાસે યમુના કિનારે રહેતા અંધ વિરજનંદને ગુરુ માન્યા. પ્રબળ જ્ઞાનની દીર્ઘાને સંતોષવા એમણે અહીં ઊડો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુએ માનવસેવાનો મંત્ર આપતાં કહ્યું કે, ‘આપણો દેશ આજે કંગાળ બની ગયો છે. વહેમો, અજ્ઞાનતા અને ખોટા રિવાજોએ દેશની ખાનાખરાબી કરી છે. તું સૌને સાચો રસ્તો દેખાડ.’ ગુરુના એ શાંદો દયાનંદે હૃદયમાં કોતરી લીધા.

દયાનંદ હવે દેશમાં ઢેર ઢેર ફરવા લાગ્યા. લોકોને ધર્મજ્ઞાનની વાત સરળ ભાષામાં કરી. એમના ભાષણો લોકોને ગમવા માંડ્યા. સમાજસેવામાં જીવન-સર્વેણ કરે તેવા યુવાનોને તૈયાર કરવા અનેક ગુરુકુળો સ્થાપા. જેમાં હરદ્વારનું ‘કાંગાડી’ ગુરુકુળ પ્રખ્યાત છે. આ દરમિયાન તેમણે આર્યસમાજની સ્થાપના કરી.

સ્વામીજીએ દેશબંધુઓની ગરીબાઈ દૂર કરવા જનરોવા આદરી. નાત-જાતના ભેદભાવ ન રાખવા લોકોને સમજાવ્યું. તેઓ કહેતા કે, ‘હું મનુષ્યજાતિ, પશુજાતિ, પંખીજાતિ એવા ભેદમાં માનું છું. પણ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જન્મને આધારે ઊભા કરવામાં આવેલા જાતિભેદમાં નથી માનતો.’ ગામે – ગામે જર્દ વ્યસનથી દૂર રહેવા લોકોને સરળતાથી સમજાવ્યું.

તેમના વિચારોનો વિરોધ કરનારા ઘણા હતા. છતાં તેઓ પર્વતની જેમ અચળ અને કરણા સૂચ્યવતો પ્રસંગ એમના મૃત્યુ સાથે પણ સંકળાયેલો છે. એકવાર તેઓ જોધપુરના રાજને ત્યાં મહેમાન હતાં. રાજ મનોરંજનના શોખીન હતા. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના પ્રભાવથી તેઓ પોતાનો શોખ છોડી રહ્યા હતા. જોધપુરમાં રહેતી એક નર્તકીને એ પસંદ ન હતું. તેણે રસોઈયા જગાન્નાથને સાધીને સ્વામીજીને દૂધ ભેગું એર આપી દીધું. આ કાતિલ ઝેરનો ઉપચાર શક્ય ન હતો. સ્વામીએ પોતાની પાસેથી થોડાક પૈસા આપી રસોઈયાને નેપાળ નાસી જવા જણાવ્યું. જેથી એ સ્વામીજીના અનુયાયીઓના કોપથી બચી જાય.

સ્વામીજીએ હજુ પણ દેશરોવા કરવી હતી. પોતાના શરીર પાસેથી ઘણું કામ લેવું હતું. પૂર્તી સારવાર મળી પણ ઝેરની અસર નાખૂં ન થઈ. જીવનદીપ દિવાળીને દિવસે બુગાઈ ગયો; પરંતુ એમણે પ્રગાટાવેલો માનવસેવાનો દીપક સદાય પ્રગાટતો રહેશે.

આટલું જાણો :

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી : ● દયાનંદ સરસ્વતી : જન્મ ૧૮૨૪, મૃત્યુ ૧૮૮૭ ● ઈ.સ. ૧૮૭૫માં આર્યસમાજની સ્થાપના ● દયાનંદ સરસ્વતીની કર્મભૂમિ પંચાબ હતી. ● ‘સત્યાર્થ્પ્રકાશ’ નામે ગ્રંથ હિન્દી બાષ્પામાં લખ્યો હતો.

■ રવિશંકર મહારાજ :

“ખબરદાર ત્યાં રેલે નીકર ઢાર થઈશ.” બહારવટિયાનો પડકાર સાંભળીને રાહદારી ઊભો રહી ગયો.

“કુણ સે લ્યા?” સવાલ પુછાયો.

“બહારવટિયો છું, મહાત્મા ગાંધીની ટોળીનો...”

“તે અહીં શું કામ આયો સે”

“તને બહારવદું શીખવવા”

બોરસદ તાલુકાના બહારવટિયાઓને મળવા નીકળેલ આ ભૂસાફર તે જ આપણા રવિશંકર મહારાજ. તેમનો જન્મ ખેડા પાસેના રદ્દુ ગામે થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન મહેમદાવાદ પાસેનું સરસવણી ગામ, માનવમાત્ર પ્રત્યે સેનેહ અને સહાનુભૂતિનો વારસો એમને માતા-પિતા તરફથી મળ્યો હતો. આંબલી - પીપળી રમતાં એક ઝાડથી બીજે ઝાડ કૂદવામાં અને નદીમાં ઊંચી ભેખડ પરથી ભૂસકો મારી ધસમસતા નદીના પાણીમાં તરવાનો એમને નાનાપણામાં ભારે શોખ હતો.

મહાત્મા ગાંધીજીના પટિયયમાં આવતા આગાદીની લડતમાં જોડાયા. કાળા કાયદાનો વિરોધ કરવા રાષ્ટ્રવ્યાપી લડત ચાલતી હતી ત્યારે ‘હિન્દ સ્વરાજ’ નામની પુસ્તિકા ખેડા જિલ્લામાં ગામેગામ પહોંચતી કરવાનું કામ તેમણે કર્યું હતું. ત્યારથી તે સ્વરાજવાળા કહેવાયા. લોકસેવા માટે તેઓ ગામડે ગામડે ફરવા લાગ્યા. જે ગામ પહોંચે ત્યાંના એકાદ ઘરના અંગાળામાં પોતાનાં બે કપડાં, દોરી-લોટો અને તકલી-પૂણીની ઝોળી ટિંગાડી માટીની નાનકડી હંડલીમાં ખીચડી પક્કીને જમતાં. પછી મધરાત સુધી ગામલોકો વરચે બેસતા. તેમનાં સુખ-દુઃખની વાતો સાંભળે. ઘણી વાર રાત્રિવર્ગ ચલાવી અક્ષરફાન આપે. જાતે ઘસાઈ જવું એ તેમનો મંત્ર હતો. કોઈએ તેમને અધિક કહ્યા, તો કોઈકે ‘મૂઢી ઊંચેરા માનવી’. આમ તો દાર્ઢબંધીથી માંડી દુકાળ-રાહિત સુધીનાં કાર્યોમાં અને કોલેરાથી માંડી અતિવૃષ્ટિ સુધીની આફતોમાં મહારાજે સેવાઓ આપી હતી. માનવતાનો પોકાર જ્યાં જ્યાંથી ઊંચે ત્યાં તેઓ વિના વિલંબે પહોંચી જતા. આચાર્ય વિનોબા ભાવેની ‘ભૂદાન’ પ્રવૃત્તિથી પ્રેરાઈને તેમણે ગુજરાતમાં પદયાત્રા કરી. ઘણી બધી જમીન મેળવીને ભૂમિહીનોમાં વહેંચી હતી. લોકસેવા કાજે સેંકડો માઈલ પગ તળે કરી વિનોબા ભાવેનો ‘ભૂદાન સંદેશ’ ગુજરાતના ગામડે ગામડે પહોંચાડ્યો હતો.

રાધનપુરની આસપાસના પાણીની અછિતવાળા વટિયાર પંથકમાં બોર્ડિંગ બનાવવામાં સહયોગ આપ્યો. આથી આ વિસ્તારમાં તેઓ ‘બોર્ડિંગવાળા મહારાજ’ તરીકે ઓળખાયા.

નવા ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના એમના શુભ હસ્તે કરાવવામાં ગુજરાતે ગૌરવ અનુભવ્યું હતું. સાદાઈના પૂલારી રવિશંકર મહારાજે પોતાના અંતિમ સંસ્કાર સાદાઈથી કરવા તેમજ પોતાની પાછળ કોઈ સ્મારક ન રચવા ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. ગાંધીજીની જેમ જીવન જીવનારાઓમાં રવિશંકર મહારાજ મોખરે હતા. તેમણે પ્રગાઠાવેલા ‘માણસાઈના દીવા’ એ અનેકના જીવનદીપની વાટ પ્રજજ્વલિત કરી હતી.

આટલું જાણો :

- રવિશંકર મહારાજ : • જન્મ : ૨૫-૨-૧૮૮૪, મૃત્યુ : ૧-૭-૧૯૮૪
- પિતા : શિવરામ, માતા : નાથીબા • ઈ.સ. ૧૮૧૧માં મોહનલાલ પંચાના પરિયયમાં આવ્યા. • દાંડીકૂચ વખતે નિયત સ્થળે વહેલા પહોંચી જઈ સેવાનું કામ કરતાં. • જૂના મુંબઈ રાજ્યમાંથી ગુજરાતના અલગ રાજ્યની સ્થાપના, ૧લી મે, ૧૯૬૦ના રોજ થઈ હતી.

સયાજુરાવ ગાયકવાડ :

વડોદરા એટલે શિક્ષણાની નગારી, તેના વિશાળ રસ્તાઓ, ભવ્ય મહેલો, કોલેજો, સુંદર બાગ બગીચા, આ બધાને કારણે વડોદરા સુંદર લાગે છે. વડોદરાને સુંદર બનાવવાનો યશ મહારાજા સયાજુરાવ ગાયકવાડને ફાળે જાય છે. એ વખતના વડોદરા રાજ્યમાં ગામડે - ગામડે નિશાળો, પુસ્તકાલયો અને હુક્મર શાળાઓ તેમણે શરૂ કરેલ. સયાજુરાવ ગાયકવાડ અનેક દેશોનો પ્રવાસ કર્યો હતો. વિદેશોમાં જે સારી બાબતો તેમના જોવામાં આવી તેનો અમલ પોતાના રાજ્યમાં તેમણે કર્યો હતો. તેઓએ પોતાના રાજ્યનો વહીવટ ગુજરાતી ભાષામાં શરૂ કર્યો હતો. એક સ્વદેશાભિમાની અને સમાજ સુધારક રાજીવી તરીકે સયાજુરાવ ગાયકવાડને ગુજરાતની પ્રજા આજે પણ ભૂલી નથી.

ભગવતસિંહજી :

આપણાને આગાદી મળી એ પહેલાં અનેક દેશી રાજ્યો હતા એમાં ગોડલના રાજા ભગવતસિંહજીની આદર્શ રાજીવી તરીકે ગાણા થતી હતી. ભગવતસિંહજીએ ઇંગ્લેન્ડ જઈને તબીબી અભ્યાસ કર્યો હતો. એમનું જીવન સાદું હતું. રાજા થયા પછી એમણે ધોરાજુમાં હોસ્પિટલનો પાયો નાંખ્યો હતો. પોતાનું રાજ્ય આદર્શ રાજ્ય બને એ માટે ભગવતસિંહજીએ દરેક ગામે શાળા, પાકા કૂવા, વૃક્ષોનું વાવેતર વગેરે જેવા અનેક કાર્યો કર્યો હતા. આ સિવાય પણ એમણે પોતાના રાજ્યના ખેડૂતને સુખી જોવા રાજ્યના કરવેરામાંથી મુક્ત કર્યા હતા. ભગવતસિંહજીએ ભગવદ્ ગો મંડલ કોશનું સંપાદન કરીને યશસ્વી કાર્ય કર્યું હતું. છલ્પીસ વર્ષની અખંડ સાધના પછી લગભગ અઢી લાખ શાણભંડોળ ધરાવતો આ કોશ સર્વત્ર પ્રશંસા પામ્યો છે. આમ, ભગવતસિંહજી એક સુધારક રાજીવી તરીકે લોકપ્રિય થયા હતા.

ગિજુભાઈ બધેકા :

ગુજરાતમાં બાળ શિક્ષણ અને બાળ સાહિત્યના પ્રણેતા, ગિજુભાઈ બધેકા વ્યવસાયે વકીલ હતા. એમનું મૂળનામ ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા હતું. ધમધમતા વકીલાત છોડી તેઓ બાળશિક્ષણમાં જોડાયા પછી બાળશિક્ષણકાર અને બાળસાહિત્યકાર તરીકે ગુજરાતભરમાં સર્વવ્યાપી બન્યા. ભાવનગરમાં બાળમંડિરની સ્થાપના કરી ગિજુભાઈએ સાચા અર્થમાં બાળમંડિરની કલ્યાણ સાકાર કરી હતી. બાળકોના ખ્યારા એવા ગિજુભાઈ ‘મૂછાળી મા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

નાનાભાઈ ભંડુ :

ગાંધીજીએંદ્યા માર્ગ શિક્ષણ અને સેવાના માધ્યમથી લોક ઘડતરનું કાર્ય કરનાર નાનાભાઈ ભંડુ ગુજરાતનાના. ઉટામ કેળવણીકારોમાંના એક હતા. તેઓ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજની નોકરી છોડીને પ્રાથમિક શાળામાં જોડાયા હતા. તેમણે ગુજરાતની જાણીતી શિક્ષણસંસ્થા દક્ષિણામૂર્તિ સ્થાપી હતી. નાનાભાઈએ રામાયણના પાત્રો, મહાભારતનાં પાત્રો જેવાં પુસ્તકો ખારા માત્ર બાળકોને નહિં પણ વિદ્ધાનોને નંબું વાચન પુરં પાડ્યું હતું. એક કેળવણીકાર તરીકે તેઓ એક રલની જેમ સદાયે જગળગળતા રહેશે.

૬. સ્વાતંખ્યસંગ્રહમાં ગુજરાત

વિદ્યાર્થીઓ ભારતના સ્વાતંખ્યસંગ્રહમાં ગુજરાતમાં થયેલા મહત્વના સત્યાગ્રહો વિશે જાણે છે.

૧૮મી સદીમાં વેપારના હેતુથી આવેલા અંગ્રેજો ભારતમાં સત્તાધીશ બન્યા. પછી તેમણે આંતરિક ઝઘડા અને વિવાદો સખ્તાઈથી દાખી દીધા; પરંતુ ૧૮૫૭ના સ્વાતંખ્યસંગ્રહમથી અંગ્રેજોની ઊંઘ ડિડી ગઈ. એ લોકો સાવધ પણ થયા, પરંતુ શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્થાપનાથી ફેલાયેલી ઉચ્ચ કેળવણીને કારણે ભારતીય પ્રજામાં એક પ્રકારનું સ્વમાન જાગ્યું. પોતે એક મહાન દેશની મહાન સંસ્કૃતિના વારસ છે એમ લાગવા માંડ્યું. પ્રજામાં સ્વાભિમાન પ્રગત્વા લાગ્યું. નેતાઓના માર્ગદર્શનના કારણે અંગ્રેજ શાસનની ધાક ઓછી થવા લાગી. અંગ્રેજ શાસન સામે અહિંસક અને હિંસક લડતો થવા લાગી. ગુજરાતમાં અંગ્રેજ સરકાર વિઝદ્ધ ધાણ સત્યાગ્રહો થયા. જેમાં ખેડા સત્યાગ્રહ, બોરસદ સત્યાગ્રહ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, દાંડીકૂચ જેવા સત્યાગ્રહો અને 'હિન્દ છોડો' ચળવળમાં ગુજરાતની ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી.

ખેડા સત્યાગ્રહ :

આ પ્રસંગ છે ૧૮૭૭ નો ગુજરાતના ખેડા જિલ્લામાં તે વરસે ભારે વરસાદ પડવાથી ખેડૂતોનો પાક નિષ્ફળ ગયો. ખેડતો દેવાદાર બન્યા. આવા સંજોગોમાં સરકારનું મહેસૂલ ભરવાના પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? પણ અંગ્રેજ સરકાર કશું જ સાંભળવા તૈયાર ન હતી. ગાંધીજી અને વલલભભાઈ પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ ખેડૂતો સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થયા. સરકારે તેમના ડિબા પાક જ્યા કર્યા. આમ છતાં મોહનલાલ પંડ્યા જેવી વ્યક્તિઓએ ગાંધીજીની સંમતિ અને પ્રેરણાથી જ્યા કરાયેલાં ખેતરોમાંથી દુંગાળીનો તૈયાર થયેલો પાક કાપી લીધો. તેમના આ કાર્યથી તેમને ૧૫ દિવસ જેલની સજા થઈ. પણ આ ઘટનાએ લોકોનો જુસ્સો વધારી દીધો. આ કાર્યથી મોહનલાલ પંડ્યાને લોકોએ 'દુંગાળી ચોર'નું બિનાદ આપ્યું. ગાંધીજી લોકોએ મહેસૂલ ભરવાની ના પાડી દીધો. સરકારના જુલમો સહન કરવા લોકો જાતે જ આગળ આવવા લાગ્યા. ખેડા જિલ્લાની જેલો આ નિર્દોષ ખેડૂતોથી ભરાવા લાગી. કોઈ પણ સંજોગોમાં ખેડૂતો નમતું જોખવા માગતા ન હતા. મહેસૂલ માફ કરવા માટે દરેક ગામમાંથી ઠરાવો કરીને સરકારને મોકલવામાં આવતા હતા. આ લોકો પર સરકારના જુલમોની કંઈ જ અસર થઈ નહિ. આખરે સમૃદ્ધ ખેડૂતો મહેસૂલ ભરે અને ગરીબ ખેડૂતોનું મહેસૂલ માફ કરવા અંગ્રેજ સરકાર તૈયાર થઈ. લોકોનાં દટ મનોબળ આગળ સરકારે ઝૂકવું પડ્યું. સત્યાગ્રહ સફળ રહ્યો.

ગુજરાતના દીતિહાસમાં આ ઘટના 'ખેડા સત્યાગ્રહ' તરીકે સોનેરી અકારે મદાઈ ગઈ છે. આ સત્યાગ્રહથી દેશને વલલભભાઈ પટેલની ઓળખ થઈ.

બોરસદ સત્યાગ્રહ :

ઇ.સ. ૧૮૮૨માં બોરસદ તાલુકામાં બહારવટિયાઓનો ત્રાસ વધી ગયો હતો. તેથી તેમને પકડવા માટે અંગ્રેજ સરકારે એક વર્ષ માટે વધારાની પોલીસ રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ પોલીસ રાખવાનો ખર્ચ અટી લાખ રૂપિયાનો હતો. વધારાના

આ ખર્ચને સરકાર બોરસદ તાલુકાનાં બધાં જ તેમજ આણંદ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો પર વેરા રૂપે નાખ્યો. ૧૮ વર્ષથી મોટી ઉમરની દરેક વ્યક્તિ દીઠ અટી રૂપિયાનો કર લેવાનું ઠરાવ્યું. પ્રજાને આ કર ખૂબ જ અન્યાયી લાગ્યાં.

લોકોએ વલલભભાઈ પટેલને ફરિયાદ કરી. વલલભભાઈએ ૨૦ સ્વયંસેવકો તાલુકામાં ગોઠવી દીધા. બોરસદ તાલુકા પરિધદમાં દંડ ન ભરવાનો લોકોએ ઠરાવ કર્યો. વલલભભાઈએ જાહેર ભાષણોમાં સરકારની કડક શાણ્દમાં ટીકા કરી. લોકોએ દંડ ન ભર્યો અને મક્કમ રહ્યા. સ્વયંસેવકો રાત - દિવસ ચોકી કરતા. ગામેગામ સંગાઠનો થયાં. સ્વયંસેવકો નગારાં લઈને ઝડપ પર બેસતા અને વેરો ઉઘરાવવા આવતા અમલદાર દેખાય તો તરત નગારાં વગાડતાં. ટ્પોટપ ગામનાં ઘરોને તાળાં લાગી જતાં. બંધ ઘર જોઈને અમલદારો વીલે મોટે પાછા જતાં. દિવસે બજાર બંધ રાખી લોકેએ રાત્રે પેટ્રોમેક્સ સણગાવી બજાર ખુલ્લું રાખવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમ, દંડ ન ભરવાનો સત્યાગ્રહ ચાલ્યો. છેવટે અંગ્રેજ ગવર્નરન્ન તાલુકાની ચિંતિ જાણી સત્યાગ્રહના ઉત્તમા દિવસે મુંબાઈ પ્રાંતના ગૃહમંત્રીએ તે વેરો રદ કર્યો. આમ, બોરસદ સત્યાગ્રહમાં લોકોનો વિજય થયો.

બારડોલી સત્યાગ્રહ :

સુરત જિલ્લામાં આવેલા બારડોલી તાલુકાની આ વાત છે.

ઇ.સ. ૧૮૮૨માં અંગ્રેજ સરકારે બારડોલીના ખેડૂતો પર કરવેરામાં ૨૨% વધારો કરી દીધો. સરકારને ખેડૂતોએ રજૂઆત કરી. પણ અંગ્રેજ સરકાર પર કંઈ જ અસર ન થઈ. છેવટે ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું.

બધા જ ખેડૂતો વલલભભાઈ પાસે ગયા. વિગતવાર બધી વાત કરી. વલલભભાઈને આ આંદોલનનું નેતૃત્વ સ્વીકારવા વિનંતી કરી. વલલભભાઈએ સત્યને ખાતર પોતાનું માથું ઉતારી આપનારા ખેડૂતોની ચાદી માંગી. ખેડૂતોએ આ ચાદીમાં હોંશભેર પોતાનાં નામ લખાવ્યા અને વલલભભાઈએ આ આંદોલનની આગેવાની સ્વીકારી.

આંદોલન શરૂ થયું. રવિશંકર મહારાજ અને જુગતરામ દવે જેવા કાર્યકર્તાઓની મદદ મળી. કાર્યકર્મો અને સભાઓ થવા લાગી. ખેડૂતો નિર્ભય બની કાયદાનો ભંગ કરવા લાગ્યા. વલલભભાઈના જુસ્સાદાર અને હિંમતભર્યા ભાષણોથી ખેડૂતોમાં શૂરૂઆત પ્રગટ્યું. હવે સરકારે નિર્દોષ લોકોની ધરપકડ શરૂ કરી. એમની પાછળ ઘણા લોકો જેલમાં જવા તૈયાર થયા. લોકોના મનમાંથી અંગ્રેજ સરકાર અને જેલનો ભય દૂર થયો. સત્યાગ્રહ પૂરજોશમાં ચાલી રહ્યો હતો. ગાંધીજી તે સમયે બારડોલી આવ્યા. ખેડૂતોમાં નવી ચેતના અને ઉત્સાહ ઉમેરાયા. સ્ત્રીઓ પણ સત્યાગ્રહમાં જોડાવા લાગી. પરિસ્થિતિ વધારે ને વધારે તંગ થતી હતી, તેમ તેમ સરકારની ચિંતા પણ વધતી જતી. છેવટે સરકારે નમતું જોખી સમાધાન કરવા વિચાર્યું.

અંગ્રેજ સરકારે વલ્લભભાઈને પૂના બોલાવ્યા. ખેડૂત પ્રતિનિધિઓની હાજરીમાં જ ન્યાયપૂર્ણ મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ સત્યાગ્રહી વલ્લભભાઈને 'સરદાર' નું બિઝટ મળ્યું. દેશભરમાં વલ્લભભાઈનો જયજ્યકાર થઈ ગયો.

આટલું જાણો :

- ગાંધીજીએ ગુજરાતસભાના સભ્યો તથા ખેડા જિલ્લાના કાર્યકરો દ્વારા ૪૦૦ ગામોની તપાસના આંકડા મેળવ્યા. તેમણે પોતે ત્રીસ ગામોનાં ખેતરોમાં ફરીને માહિતી મેળવી અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે પાક ચાર આનાથી ઓછો થયો છે. સરકારને મહેસૂલ માફી માટે વિનંતી કરવા છતાં સરકારે પોતાની છઠ ન છોડી. ત્યારે આખરી ઉપાય તરીકે તેમણે ખેડૂતોને સત્યાગ્રહ કરવાની સલાહ આપી.

● અંગ્રેજ ગર્વનરે બોરસદની સ્થિતિ તપાસવા ગૃહ ખાતાના સભ્ય સર હાવર્ડને મોકલ્યા. સત્યાગ્રહ દરમિયાન પોણા ગ્રણ લાખ રૂપિયાના વેરામાંથી માત્ર ૮૦૦ રૂપિયા જેટલી રકમ વસૂલ થઈ અને તે પણ એક ઘરનું જમ કરેલું રાયરચીલું વેચીને. ● સરદાર પટેલે બારડોલી આશ્રમને સત્યાગ્રહનું સંચાર કેન્દ્ર બનાવ્યું. અને આશ્રમનું નામ 'સ્વરાજ આશ્રમ' રાખવામાં આવ્યું. બારડોલી શહેરની મધ્યમાં આવેલ આ આશ્રમ આજે પણ 'સ્વરાજ આશ્રમ' નામે ઓળખાય છે. ● બારડોલી સત્યાગ્રહમાં મોહનલાલ પંડ્યા, અભ્યાસસાહેબ, ગોપાળદાસ, ભક્તિબા, રવિશંકર મહારાજ, કવિ કૂલચંદભાઈ, સમન મહેતા, ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ, ડૉ. બળવંતરાય મહેતા, કલ્યાણજી, કુવરજી વગેરે જેવા નાના - મોટા થઈને લગભગ ગ્રણસો સ્વયંસેનિકો સરદાર પટેલની મદદમાં બારડોલી પહોંચ્યો ગયા હતા.

૭. દાંડીકૂચ અને હિંદ છોડો ચળવળમાં ગુજરાત

વિદ્યાર્થીઓ ભારતના સ્વતંત્રસંગ્રહમાં ગુજરાતમાં થયેલા મહત્વના સત્યગ્રહો વિશે જાણો છે.

■ દાંડીકૂચ :

૧૧મી માર્ચ, ૧૯૩૦ની રાત્રિ હતી. સાબરમતી આશ્રમમાં કોઈની આંખમાં ઊંઘ ન હતી. ૧૨મી માર્ચ, વહેલી સવારે સાબરમતી નદી તર પર હાલના હૃદયકુંજમાં પ્રાર્થના થઈ નિત્યક્રમ અટોપી બધા સાબરમતી આશ્રમના મુખ્ય દ્વાર પર એકાંક્ષિત થયા. 'વૈષણવજન' અને 'વન્દે માતરમ' ગીત ગવાવ્યું. આશ્રમની મહિલાઓએ સત્યાગ્રહીઓને કુમકુમનાં તિલક કર્યા. અમદાવાદ અને આજુબાજુના લગભગ દસ હજાર લોકો એકાંક્ષિત થયા હતા. વર્તમાનપત્રોના સંવાદદાતાઓનો કાફલો પણ સાથે હતો. આમાં ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ પણ હતા.

તે સમયે ભારતમાં મીઠાનું બધું ઉત્પાદન અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં હતું. મીઠા પર અંગ્રેજ સરકાર કર લેતી હતી. ગાંધીજીને લાગ્યું કે મીઠુ એ તો માણસ માત્રની જરૂરિયાત છે. જો પણી પર કર ન લેવાય તો મીઠા પર પણ કર ન લેવાય. તેથી ગાંધીજીને મીઠાનો કાયદા અન્યાયી લાગ્યો. તેમાં તેમને ભારતની ગરીબ પ્રજાનું શોખણ થતું લાગ્યું. આ કાયદો અટકાવવા માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો તેમને વિચાર આવ્યો. ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે, પોતે સાબરમતી આશ્રમથી ચાલતા નવસારી પાસે દરિયાકાંઠે દાંડી ગામે જશે. ત્યાંના મીઠાના અગરમાંથી મુહૂર્તભર મીઠું ઉપાડી મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરશે. તે માટે ગાંધીજીની આગોવાની નીચે મીઠાના સત્યાગ્રહ માટેની દાંડીકૂચ શરૂ થઈ. સાદાં વટાંબોમાં, હાથમાં કોઈ પણ જાતના હથિયાર વગાર સૌ સાબરમતી આશ્રમથી નીકળ્યા. આ અહિંસક સૈનિકોનાં મોં પર દટ્ટા અને શહીદીનું તેજ હતું. તેમને વિદાય આપવા કેટલાય લોકો દૂર સુધી ચાલેલા. ત્યારે ગાંધીજીએ અમદાવાદના મજૂરો અને ગામડાંના લોકેને પાછા વળવાનો આદેશ આપ્યો. દારૂબંધી,

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદીનો પ્રચાર તથા કોમી એકત્ર માટે કામ કરતા રહેવા જણાવ્યું.

ચાલ્લા આગામ ચાલી ગામેગામ સભા ભરાય. ગાંધીજી લોકોને મીઠાના કાયદા વિશે સમજાવે. સત્યાગ્રહ અને અહિંસા વિશે સમજાવે. તે કહેતા કે આપણે આપણે ધર્મ સમજુને આ આગામીની લડતમાં જંપલાવવં જોઈએ. અહિંસામાં મહાન શક્તિ છુપાયેલી છે. આ શક્તિની ઉપરવટ વિશ્વની કોઈ સત્તા ટકી શકતી નથી. અનિરુધ્યાએ પણ ગૂકુવું જ પડે છે.

પદ્યાંત્રીઓ સાથે દેશ-વિદેશના પત્રકારો પણ પગપાળા ચાલતા હતા. એમના માટે એક વિરલ દર્શય હતું. આખા દેશમાંથી લોકો આવતા. બે - ચાર દિવસ માટે રોકાઈ આ જગપ્રસિદ્જ કૂચમાં જોડાવાનું ગૌરવ મેળવતા.

સત્યાગ્રહીઓએ લગભગ ડ્રેન કિલોમીટર જેટલું અંતર ૨૪ દિવસમાં કાપ્યું. દાંડીકૂચના અહેવાલો રોજ છાપામાં આવતા. આથી દિવસે દિવસે આખા દેશમાં જાગૃતિ ફેલાઈ. પાંચમી એપ્રિલે બપોરે સત્યાગ્રહીઓ દાંડીના દરિયાકિનારે પહોંચ્યા હતા. છાણીની સવારે દરિયાકાંઠે જર્દ ગાંધીજી મીઠાની મુહૂર્ત ભરીને બોલ્યા. 'મૈને નમક કા કાનૂન તોડ દિયા' ગાંધીજીએ કહ્યું. 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની દીમારતના પાયામાં હું આથી લૂણો લગાડું છું' ગાંધીજીએ મીઠું ઉપાડ્યું એટલે દેશભરમાં ઢેર ઢેર મીઠાના કાયદાનો ભંગ થયો. આ ઉપરાંત વિદેશી કાપડને બાળવું. પરદેશી ચીજોનો બહિષ્કાર કરવો, જંગલનાં લાકડાંના કાયદાનો ભંગ કરવો વગેરે અનોક સ્વરૂપે વિરોધ જાયો. દેશ આખામાં સ્વતંત્રયની લડતને અદ્ભુત વેગ મળ્યો.

આટલું જાણો :

● ધરાસણા ગામ મીઠાના ઉત્પાદનનું મોંટું કેન્દ્ર હતું. પછી ત્યાં સત્યાગ્રહ કરવાની ગાંધીજીએ જાહેરત કરી. ગાંધીજી અને અભ્યાસ તેયબજુની ધરપકડ થવાથી ધરાસણા સત્યાગ્રહની આગોવાની

સરોજિની નાયકુએ લીધી. ૨૨ મી મેના રોજ ત્યાં ૨૫૦૦ જેટલા સત્યાગ્રહીઓ જીમટી આવ્યા. અંગ્રેજ સરકારે આ સત્યાગ્રહ અટકાવવા કુરતાભર્યા પગલાં લીધાં. આમાં ૩૦૦ જેટલા સત્યાગ્રહીઓ ઘાયલ થયા ને બેનું મૃત્યુ થયું. આમ ઈતાં સત્યાગ્રહીઓ જરાયે પાછા ન પડ્યા. • આ અહિંસક લડતમાં પેશાવર બાજુના પઠાણોએ અહિંસક શૌર્ય બતાવ્યું. તેમના આગેવાન ખાન અબુલ ગફારખાને ગાંધીજીની અહિંસક લડતની આગેવાની પોતાના પ્રદેશમાં લીધી. આથી તેમની ધરપકડ થઈ. આ પછી પઠાણોની બહુ મોટી સંખ્યા સત્યાગ્રહીઓ તરીકે નીકળી પડી. હથિયાર વગર ખુલ્લી છાતીએ સરકારી સૈનિકોના ગોળીબાર સામે તેમણે જ અડગતા દાખવી તેણે તો સૌને સત્ય કરી દીધા. અબુલ ગફારખાન ત્યાર પછી ‘સરહદના ગાંધી’ તરીકે ઓળખાયા.

■ “હિન્દ છોડો” ચયલવળમાં ગુજરાત :

નવમી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ની સવારે આખો ભારત દેશ ચોંકી ઉઠ્યો. ગાંધીજી તથા બીજા કેટલાય રાષ્ટ્રીય આગેવાનોની તે દિવસે અંગ્રેજ સરકારે ધરપકડ કરી હતી. કચો ગુનો હતો ગાંધીજી તથા તેમના સાથીઓનો ?

ગાંધીજીનો મત હતો કે કોઈ પણ ભોગો અંગ્રેજોએ ભારત છોડવું જોઈએ. આથી તેમણે હિન્દ છોડો ચયલવળનો છાવ રજૂ કર્યો. તે છાવ મોડી રાશે પસાર થયો. બીજા જ દિવસે સવારે સરકારે ગાંધીજી સહિતનાં મોટા ભાગના આગેવાનોની ધરપકડ કરી. પછી આખો દેશ ચોંકી જ ઊંઠે ને ! આગેવાનોની ધરપકડે ચયલવળને દેશવ્યાપી બનાવી દીધી. ગુજરાતમાં આ ચયલવળ મુખ્યત્વે હડતાળનું રૂપ લીધું. મિલો, બજારો, શાળાઓ, કોલેજો બધું જ બંધ ! એંશી હિન્દ જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ ૮ માસ સુધી હડતાળ પાડી. દોટ લાખ જેટલા મિલ - કામદારોએ ૧૨૦ દિવસ હડતાળ પાડી વિકમ સજ્યો. ઓગસ્ટ માસમાં અમદાવાદમાં ખાડિયા વિસ્તારમાં સરદસ નીકળેલું. આમાં ઉમાકાન્ત નામના ચુવાનું અંગ્રેજોના હાથે મૃત્યુ થયું.

ઓગસ્ટ માસમાં ૨૦૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ સરદસ કાટ્યું. આ લોકો ગુજરાત કોલેજના મેદાનમાં પ્રવેશી રહ્યા હતા. ત્યાં તેઓ રાષ્ટ્રીય ફરકાવવા માગતા હતા. પ્રવેશદાર પાસે આવતાં પોલીસે ગોળીબાર કર્યા. આથી ધ્વજ લઈને સૌની મોખરે ચાલતો વિદ્યાર્થી વિનોંદ કિનારીવાલા શહીદ થયો. હિન્દ છોડો ચયલવળ એક અહિંસક આંદોલનરૂપે શરૂ થયેલી. પરંતુ પ્રજાના વિરોધે હિંસકરૂપ ધારણ કર્યું. કારણ કે તેના આગેવાનોની ધરપકડ થયા લાગી. વળી શાંત,

અહિંસક આંદોલન કરનારા પર તો સરકાર કૂર દમન કરતી. આથી આ લડતમાં પ્રજા કે આંદોલનકારો નિઃશરી હતા, પરંતુ તેમાં ક્યાંક ભાંગફોડ રૂપે હિંસક વળાંક આવતો. વિરોધ કે દેખાવ કરનારાઓ રેલવેના પાટા ઊખેડી નાખે, ટેલિફોનના વાયર કાપે, પોલીસથાણા ઉપર હુમલો કરે, સરકારી કચેરીઓ પર હુમલો કરી ત્યાં રાષ્ટ્રીય ફરકાવે. આ રીતે સ્વતંત્ર માટેનું આંદોલન ક્યાંક અહિંસક તો ક્યાંક હિંસક રીતે ભારતના ખૂણે-ખૂણામાં પ્રસારી ગાયું. આ હિન્દ છોડો આંદોલન દરમિયાન કેટલાય શહીદ થયા. કેટલાકે ભાંગફોડ કરી પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો આમ, ૧૯૪૨ની હિન્દ છોડો ચયલવળ ભારતને સ્વતંત્ર બનાવવાની દીરજા ધરાવતા દરેકની ચયલવળ બની ગાઈ. તેમાં મદયમ વગા, વિદ્યાર્થીઓ, કામદારો તથા ખેડૂતો ખૂબ ઉમંગ અને હિંમતથી જોડાયા હતા અને અંગ્રેજું શાસન સામે પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કર્યો હતો.

આ ચયલવળે ભારતની પ્રજાની સારી માંગાણી, સહનશીલતા અને સ્વરાજ માટેની તેની દટ્ટતા દેખાડી. આ કારણે પાંચ વર્ષ પછી ભારતીય પ્રજાનું સ્વતંત્રનું સપનું સાકાર થયું. હિન્દ છોડો ચયલવળે દુનિયાને ગાંધીજી તથા ભારતીય પ્રજાની શક્તિનો પરિચય આપ્યો. એથી દુનિયાભરમાં ભારત પ્રત્યે સદ્દ્ભાવ જાગ્યો. આ ચયલવળ ભારતમાંનાં અંગ્રેજું શાસનનાં મૂળિયાં પર છેલ્લો ધા હતો.

વડોદરા થી ત્ર વિદ્યાર્થીઓ આણંદની આસપાસનાં ગામોમાં ચયલવળનો પ્રચાર કરી ૧૮મી ઓગસ્ટની સાંજે પાછા ફરતા હતા ત્યારે અડાસ સ્ટેશન પાસે અંગ્રેજ પોલીસે તેમના પર ગોળીબાર કરતાં પાંચ જણ શહીદ થયા અને તેમાંના કેટલાકને ગંભીર ઈજાઓ થઈ.

આટલું જાણો :

દ્વારી ઓગસ્ટની વહેલી સવારે મુંબઈમાં ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, જવાહરલાલ નહેરુ, મૌલાના આઝાદ વગેરે નેતાઓની ધરપકડ થઈ. અમદાવાદમાં ગણેશ વાસુદેવ માવલકર્ણ, ભોગીલાલ લાલા, નરહરિ પરીખ, જીવણલાલ દીવાન, અર્જુન લાલા, નિરુભાઈ દેસાઈ, જયંતિ દલાલ સહિત ૧૭, સુરતમાં ચંપકલાલ ધીયા, છોટુભાઈ સહિત - ૪૦ તથા પંચમહાલ, ખેડા, ભરુચ જિલ્લા અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી વામનરાવ, મુકાદમ, બાબુભાઈ, રવિશંકર મહારાજ, દિનકરરાવ, ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ, બળવતરાય મહેતા, હેબરભાઈ સહિત સંખ્યાબંધ નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી.

૮. ગુજરાતના સ્વાતંશ્ય સેનાનીઓ

વિદ્યાર્થીઓ ભારતના સ્વાતંશ્યામાં ગુજરાતના સ્વાતંશ્ય સેનાનીઓના યોગદાન વિશે આણે છે.

આપણા ઈતિહાસમાં વીરતાના અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે. ગામને પાદરે અનેક વીરપુરુષોના પાણિયા પૂજાય છે. તો વીરાંગનાઓનાં ગીતો ગવાય છે, પરંતુ આ બધાથી જરા પણ ઉલ્લતતો નહિ એવો ઈતિહાસ રચ્યો છે, સ્વરાજ માટે લડી લેનાર સ્વાતંશ્ય સેનાનીઓએ. એમાંથી ભારતના સ્વાતંશ્યસંગ્રહમાં ગુજરાતીઓની ભૂમિકા યશસ્વી રહી હતી.

કોંગ્રેસનું ૧૮મું અધિવેશન ૧૯૦૨માં ગુજરાતમાં પ્રથમવાર અમદાવાદમાં મળ્યું. ત્યારીથી ગુજરાતના લોકોમાં રાજકીય ચેતનાનો સંચાર થયો. કેટલાય ગુજરાતી સ્વાતંશ્ય સેનાનીઓએ આગાંડી જંગમાં જોડાઈને ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું. ગાંધીજી તથા સરદારે વિવિધ સત્યાગ્રહો દ્વારા ગુજરાતની પ્રજામાં ચેતના જાગ્રત કરી. કચ્છ જિલ્લાના શ્યામજી કૃષ્ણાવર્માએ લંડનમાં એક સંસ્થા રથાપીને ભારતની સ્વતંત્રતાની મંગણી કરી. તેમણે 'ઇન્ડિયા હાઉસ' નામથી ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે છાપ્રાલય શરૂ કર્યું. નવસારીના મેડમ ભિખાર્ઝી કામા અને લીંબડીના સરદારસિંહ રાણાએ લંડન અને પેંસિસમાં રહી દેશને સ્વતંત્રતા અપાવવા માટે ભાષણો કર્યા. જર્મનીમાં ભરાયેલ એક મહાસભામાં મેડમ કામાએ જાતે તૈયાર કરેલ મ્રિંગી ઝડો ફરકાવેલ. વિરમગામ સત્યાગ્રહમાં ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના નિયામક નાનાભાઈ ભર્ટે આગેવાની લઈ પોલીસની સખત ટીકા કરી. ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના આગેવાન છોટુભાઈ પુરાણીએ તેમના કાર્યકરોની મદદથી ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

ચરોતરના નરસિંહભાઈ પટેલે બંગાળી પુસ્તક 'મુક્તિ કૌન પથેર'નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી અલગ નામે પુસ્તક પ્રગત કર્યું. તેમાં બોખ બનાવવાની રીત વર્ણવી હતી. મોહનલાલ પંક્યાએ ખેડા સત્યાગ્રહ, નાગપુર ઝડા સત્યાગ્રહ અને બોરસં સત્યાગ્રહ વખતે મહત્વની ભૂમિકા અદા કરી. આ સિવાય આગાંડીના જંગમાં અહિંસક લડત આપનાર બહેનોએ પણ ઈતિહાસ રચ્યો છે.

આ જંગમાં ગુજરાતની નારીઓએ શક્તિનો પરચો આપ્યો. પોતાનાં ઘરેણાં દેશની સેવાકાજે દાનમાં આયાં. તો સમય આવે પોતાના પુત્ર, ભાઈ કે પતિને હસતાં મોંએ આગાંડીના જંગ માટે વળાત્યા. તેઓએ વિદેશી કાપડની હોળી જાહેર રસ્તાઓ વર્ચે કરી. આવી લોખંડી મનોખળ ધરાવતી મહિલાઓ વિશે જાણીએ.

આગાંડીની લડતમાં મહાત્મા ગાંધીજીની સાથે છાયાની જેમ રહેનાર કસ્તૂરબાનું યોગદાન કોઈ દિવસ ભુલાય તેમ નથી. કસ્તૂરબાનું જીવન દેશસેવામાં સમર્પિત હતું. તેઓ સ્વરાજની અનેક લડતોમાં જુસ્સાભેર ભાગ લે. પૂનાના આગાખાન મહેલમાં જેલવાસ દરમિયાન જ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયેલો.

ગાંધીજીના પ્રશંસક અને અમદાવાદના ઉદ્યોગપતિ અંબાલાલ સારાભાઈની પુત્રી મૃદુલા સારાભાઈએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. તેમણે અમદાવાદમાં વિદેશી કાપડ તથા શરાબની

દુકાનો બંધ કરાવવાનું નેતૃત્વ લીધું હતું. તેમણે ઘણી વખત જેલમાં જવું પડ્યું હતું. છતાં દેશસેવાનાં કામો જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી છોડ્યાં નહોતાં.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં દીકરી મણીબહેન પટેલે પિતા સાથે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. ખાદી ગ્રામોધોગની પ્રવૃત્તિઓ ઘણાં વર્ષો ચલાવી. તેઓ જીવનભર સાદાઈથી જીવ્યાં હતાં.

આવી અનેક ગુજરાતી મહિલાઓએ સ્વાતંશ્યની ચળવળમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું. અહીં એક સ્વાતંશ્ય સેનાની મહિલાનો પરિય મેળવીએ. જેની સુવાસ આજે પણ સાપુત્રારાની પર્વતમાળામાં પ્રસરી રહી છે.

છાથમાં લાકડી લઈને ચાલતા એ વૃદ્ધાને જોઈને કોઈ કલ્પી ન શકે કે એ સતત કાર્યશીલ રહેતા ૩૧ વર્ષનાં મહિલા હશે. આ મહિલા એટલે પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા. સૌરાષ્ટ્રની આ દીકરી છેલ્લાં ૩૧ વર્ષથી સાપુત્રારાના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં સેવાની ધૂણી ધખાવીને બેઠાં છે.

ઘરના વાતાવરણમાંથી જ દેશભક્તિના સંસ્કાર મળ્યા હતા. એમાં મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણ ઉમેરાઈ. બાળપણમાં હટિજનવાસમાં જઈ બાળકોને ભણાવતાં. પોતાના સમાજે આ બાબતનો વિરોધ કરી નાત બહાર મૂક્યાની વાત કરી. પણ પિતાએ અમે જ નાત બહાર થઈ જઈશું એમ કહી હિંમત આપી. માતાએ દીકરીને ક્ષત્રિય થઈ રહેવાની શિખામણ આપી. આમ, ગળથૂથીમાંથી જ સેવા કરવાના અને અન્યાય સામે લડવાના સંસ્કાર મળેલા.

અટાર વર્ષની ઉંમરે પૂર્ણિમાબહેનને જેલવાસ થયેલો. ત્યાં કસ્તૂરબા સાથે મિલાપ થયો. અહીં કસ્તૂરબા અને અન્ય જેલવાસીઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું કામ કર્યું. એમને યોગાસન, પટેદ, જમેયા અને લાઢીના દાવ જેવી બાબતો આવડતી, એટલે જેલમાં ઝાડની ડાળીઓ કાપીને લાઢીના દાવ કરતા અને શીખવતા.

મહાત્મા ગાંધીજી સાથેની ચર્ચા દરમિયાન એક વખત બાપુએ કહેલ કે, "સીમા પાસેના પણાત વિસ્તારની સેવા કોણ કરશે ?" ત્યારે પૂર્ણિમાબહેન આ કામને જીવનનું મિશન બનાવવાનું નક્કી કર્યું. આ વાતને તેમણે સાચી કરી બતાવી. આજે સાપુત્રારાની ટેકરીઓ વચ્ચે અતુંભરા વિધાપીઠ સેવાના પ્રતીક સમી ઊભી છે.

અતુંભરા વિધાપીઠ બહુ જ ઓછી બાળાઓથી શરૂ કરવામાં આવી હતી. આજે ઘણી બધી બાળાઓ અહીં શિક્ષણ મેળવી રહી છે. આ બાળાઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે આ સંસ્થા મદદ કરે છે.

સ્વાતંશ્યની ચળવળ વખતે આ એક જ મહિલા હતા, જેને બાપુએ શરીર રાખવાની છૂટ આપી હતી. આવા અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનાં સ્વામિની પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા સૌભ્યતા, મહેનત, ખંત, ઉત્સાહ, સાદગી જેવા અનેક ગુણોના ધારક છે. તેઓ 'ડાંગાની દીદી'ના હુલામણા નામથી લોકહૃદયમાં રથાન પામ્યાં છે.

આવી મહિલાઓથી ગુજરાતનો વારસો ઉજજવળ છે.

૬. આરગી હક્કુમત

વિદ્યાર્થીઓ સ્વાતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી ગુજરાતમાં બનેલી મહત્વની ચળવળો વિશે જાહેર છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં આપણો દેશ પ્રિટિશ શાસનમાંથી આગ્રાદ થયો. તે સમયના ગૃહપ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારે કુનેહથી કામ લઈ મોટા ભાગનાં દેશી રાજ્યોનું ભારતસંદ્ય સાથે જોડાણ કર્યું.

દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણનું આ કાર્ય સરળ તો ન જ હતું. ભારતસંદ્યમાં ન જોડાવા માગતા પણ કેટલાંક રાજ્યો નીકળ્યાં. તેમણે ગંભીર સમસ્યાઓ ઊભી કરી. આવાં રાજ્યોમાં મુખ્ય હતા જૂનાગઢ, હૈંડરાબાદ અને કાશ્મીર.

જૂનાગઢ એ કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંઓમાં સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. તેના શાસક બાબી વંશના નવાબ મહોબતખાન ગ્રીજા હતા. નવાબ મહોબતખાનના દીવાન ભુષ્ણોએ જૂનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે જોડવાની અવળી સલાહ આપી. તેમની ખોટી સલાહથી દોરવાઈને જૂનાગઢના નવાબે પ્રયોગ કરી. રોજ જૂનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે જોડાયાના નિર્ણયની જાહેરાત કરી. નવાબની આ જાહેરાતથી માત્ર જૂનાગઢની પ્રજામાં નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતની પ્રજામાં ભારે રોષ જાગ્યો. તેનું રાજ્ય ભૌગોલિક રીતે પણ પાકિસ્તાન સાથે જોડાઈ શકે તેમ ન હતું. છતાં વગર વિચાર્ય પાકિસ્તાન સાથેનું જોડાણ સ્વીકાર્ય. તેથી પ્રજામાં મોટો ખળભળાઈ થયો. સ્થાનિક લોકોએ આધાત અને હતાશા અનુભવ્યા. લોકો આ નિર્ણય સામે વિરોધ કરવા તૈયાર થયા.

■ આરગી હક્કુમતની સ્થાપના :

મુંબઈમાં કાઠિયાવાડના આગેવાનો મહયા. તેમણે ગંભીર વિચારણા કરીને સુભાષચંદ્ર બોગની ‘આગ્રાદ હિન્દ સરકાર’માંથી પ્રેરણા લઈ રપ્મી સાટેઅભર ૧૯૭૭ના રોજ જૂનાગઢને મુક્ત કરવાના ‘આરગી હક્કુમત’ની સ્થાપના કરી. આરગી એટલે સમાંતર અને હક્કુમત એટલે સરકાર. આ દિવસે મુંબઈના માધવબાગમાં ૩૦,૦૦૦ની જંગી મેદની ધરાવતી સભામાં આરગી હક્કુમતના પ્રધાનમંડળે સોગંદ લીધા.

ગાંધીજીના ભગીજા શામળદાસ ગાંધીને આરગી હક્કુમતમાં વડાપ્રધાન બનાવવાનું નક્કી થયું. આરગી હક્કુમતના પ્રધાનમંડળમાં મહિલા જાગૃતિ માટે કાર્ય કરનાર શ્રીમતી પુષ્પાબેન મહેતાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમને આર્થિક બહિષ્કારનું ખાતું સોંપવામાં આવ્યું. આરગી હક્કુમતને બંધારણીય સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી પ્રધાનમંડળમાં માત્ર જૂનાગઢ રાજ્યના લોકોને જ લેવાનું નક્કી થયું હતું. આરગી હક્કુમતનું જહેરનામું કાયદાશાસ્ત્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તૈયાર કર્યું હતું.

■ જૂનાગઢ હાઉસનો કબજો :

આરગી હક્કુમતની સરકાર રલ્મી સાટેઅભરે રાજકોટ આવી પહોંચી. બીજે જ દિવસે રતુભાઈ અદાણીની આગેવાની હેઠળ આરગી હક્કુમતના ચુવાનોએ રાજકોટમાં આવેલ જૂનાગઢ હાઉસ કબજે કરવા છાપો માર્યો. જૂનાગઢ હાઉસ પર ફરકતા નવાબી ધજને ઉતારી તેની જગ્યાએ પ્રિરંગો રાષ્ટ્રધંદજ ફરકાવવામાં આવ્યો. જૂનાગઢ હાઉસને ‘આગ્રાદ જૂનાગઢ

ભવન’ નામ આપવામાં આવ્યું. ત્યાં આરગી હક્કુમતનું સચિવાલય અને મુખ્ય કાર્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું.

■ જૂનાગઢનો આર્થિક બહિષ્કાર :

આરગી હક્કુમતે આર્થિક બહિષ્કારના અહિસક કાર્યક્રમને અમલમાં મુક્યો. પુષ્પાબેન મહેતા અને શ્રી બાલકૃષ્ણ શુક્ર દ્વારા મોટાં શહેરોમાં જૂનાગઢ બહિષ્કાર સમિતિએ રચવામાં આવી કોઈ પણ સ્થળોથી જૂનાગઢમાં જીવનજરૂરીયાતની કોઈ પણ વસ્તુ ન જાય તે માટે સરહદ ઉપર આરગી હક્કુમતના સ્વયંસેવકોનો કડક બંદોબસ્ત ગોઠબ્યો. જૂનાગઢની તિજોરી ખાલી થઈ ગઈ. જૂનાગઢ આર્થિક રીતે પડી ભાંગવાની સ્થિતિ પર આવી ગઈ.

પ્રચાર માટે છાપાઓ અને રેડિયો જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. આગ્રાદ જૂનાગઢ રેડિયો નામના ગૃહ સ્ટેશનોથી ‘ચલો જૂનાગઢ એકસાથ’ અને ‘આરગી હક્કુમત જિંદાબાદ’ રેકર્ડ પણ વગાડવામાં આવતી હતી. આરગી હક્કુમતની સફળતાના સમાચાર રજુ કરવામાં આવ્યા. આર્થિક અને પ્રચારના અહિસક મોરચે આરગી હક્કુમતે સફળતા મેળવી અડધી લડાઈ તો ચુંઝ કર્યા વિના જ જુતી લીધી.

■ લોકસેના દ્વારા સશાત્ર લડત :

લડતનો ખરાખરીનો ખેલ સશાત્ર મોરચે જામ્યો. આરગી હક્કુમતના નેતાઓ ગાંધીજીના અનુયાયી હોવાથી હિંસાનો માર્ગ અપનાવવામાં માનતા ન હતાં. પરંતુ જૂનાગઢ રાજ્ય તલવારની ભાષામાં જ વાત કરતું હતું. તેથી શાસ્ત્રપ્રયોગ માટે તૈયારી શરૂ થઈ. ચુવાનોની ‘આગ્રાદ જૂનાગઢ ફોજ’ નામની લોકસેના તૈયાર કરવામાં આવી. લોકસેનામાં લગભગ ૪૦૦૦ જેટલા સૈનિકો જૂનાગઢને સ્વતંત્ર કરવાની લડતમાં જોડાયા. લોકસેનાના સરસેનાપતિ પદે રતુભાઈ અદાણીને જવાબદારી આપવામાં આવી.

લોકસેનાએ સૌપ્રથમ બેંસાણ મહાલના અમરાપર ગામનો કબજે લીધો. રતુભાઈએ પ્રિરંગો લહેરાવી ધજવંદન કર્યું. લોકો આ લોકકાંત જોવા ઉમટી પડ્યા. આ પછી લોકસેનાએ ગાધડકા, માંગરોળ, માણાવદર અને બાબરિયાવાડનો કબજે લીધો. આ બધા બનાવોની અસરથી જૂનાગઢ રાજ્ય નાહિંત બની ગયું. આરગી હક્કુમતની લોકસેનાએ એક પછી એક ગામો કબજે કરીને પોતાની લશકરી તાકાતનો પરિચય કરાવ્યો.

આરગી હક્કુમતનો આર્થિક બહિષ્કાર અને લોકસેનાની સશાત્ર લડત જોઈ નવાબ ગભરાયા. તેઓ પોતાના કુટુંબકબીલા, જવેરાત તથા કૂતુરાઓ સાતે હવાફેર કરવાના બહાને કેશોદથી વિમાનમાર્ગ પાકિસ્તાન નાસી ગયા.

■ કુતિયાણાનો કબજો :

કુતિયાણા શહેર જૂનાગઢ પછી બીજા નંબરનું શહેર હતું. જૂનાગઢ મેળવા માટે કુતિયાણા જુતવું જરૂરી હતું. ત્યાંના કેટલાક પાકિસ્તાન તરફી લોકો પાસે અધતન શરતો પણ હતાં. શામળદાસ ગાંધીનું પણ આ ગામ હતું. કુતિયાણા જુતવા માટે છગ્રાવા ગામમાં છાવણી નાંખવામાં આવી. અહિંની

મેરાણીઓ પણ બલોયાં ચડાવી લડવા તૈયાર થઈ ગઈ હતી. લોકસેનાએ કુતિયાણાનો જૂનાગઢ સાથેનો વ્યવાહર કાપી નાખ્યો. ગાડીનાં એન્જિન તોડી નાખ્યાં. પાટા ઉથલાવી નાખ્યાં. તારનાં દોરડાં કાપી નાખ્યાં. ત્યાર બાદ લોકેસના કુતિયાણામાં પ્રવેશી. સવારના સાડા સાતથી બહોરના અટી વાગ્યા સુધી શેરીયુદ્ધ ચાલ્યું. સામસામી ગોળીઓ છૂટી. આખરે કુતિયાણા શરણે થયું. લોકસેનાના યુવાનોએ બહાદુરીથી મરી મિટવાની તમણાનાં દર્શન કરાવ્યાં.

■ જૂનાગઢનું ભારત સંઘ સાથે જોડાયા :

દીવાન શાહિનવાગ ભુણ્ણો એ દ્વી નવેમ્બર, ૧૯૪૭ના રોજ પ્રાદેશિક કમિશનર શ્રી નીલમ બ્રદે કાઠિયાવાડના ડિફેન્સ ફોર્સના કમાન્ડર ગુરુદયાલ સિંહ સાથે જૂનાગઢ આવી મજેવડી દરવાજેથી વિજય પ્રવેશ કર્યા. તે દિવસે સાંજના છ વાગ્યે જૂનાગઢનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. ઉપરકોટના પ્રસિધ્ય કિલ્લા ઉપર ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. આમ, માત્ર સોણ જ દિવસની ટૂંકી પણ ઔતિહાસિક એવી આરાઝી હક્કુમતની લડતનો યશસ્વી અંત આવ્યો. ભારતની અખંડિતતા ઉપરનો ભય દૂર થયો. એ દ્વી નવેમ્બરે ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન સરદાર પટેલે જૂનાગઢમાં વિજય - પ્રવેશ કર્યા. જીહેર સાભામાં સરદારશ્રીએ પોતાની આગવી શેલીથી પ્રજાને મત પૂછ્યો કે ‘તમે ભારતસંઘ સાથે ભળવા ઈચ્છા છો કે પાકિસ્તાન સાથે?’ ભારત સાથે ભળવા માટે બધાના હાથ એકી સાથે જોયા થયા.

આમ, કાઠિયાવાડના લોકોએ અગાઉ કદી ન થઈ હોય તેવી લોકકાંતિ સર્જુ. જૂનાગઢના લોકોએ શરૂ કરેલી આરાઝી હક્કુમતની ચળવળ ભારતના સ્વાતંસ્ય-અંદોલનની જેમ પ્રજાની જગૃતિની ચળવળ બની.

આટલું જાણો :

દ્વી નવેમ્બર, ૧૯૪૭ના રોજ પ્રાદેશિક કમિશનર શ્રી નીલમ બ્રદે કાઠિયાવાડના ડિફેન્સ ફોર્સના કમાન્ડર ગુરુદયાલ સિંહ સાથે જૂનાગઢ આવી મજેવડી દરવાજેથી વિજય પ્રવેશ કર્યા. તે દિવસે સાંજના છ વાગ્યે જૂનાગઢનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. ઉપરકોટના પ્રસિધ્ય કિલ્લા ઉપર ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. આમ, માત્ર સોણ જ દિવસની ટૂંકી પણ ઔતિહાસિક એવી આરાઝી હક્કુમતની લડતનો યશસ્વી અંત આવ્યો. ભારતની અખંડિતતા ઉપરનો ભય દૂર થયો. એ દ્વી નવેમ્બરે ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન સરદાર પટેલે જૂનાગઢમાં વિજય - પ્રવેશ કર્યા. જીહેર સાભામાં સરદારશ્રીએ પોતાની આગવી શેલીથી પ્રજાને મત પૂછ્યો કે ‘તમે ભારતસંઘ સાથે ભળવા ઈચ્છા છો કે પાકિસ્તાન સાથે?’ ભારત સાથે ભળવા માટે બધાના હાથ એકી સાથે જોયા થયા.

૧૦. મહાગુજરાત ચળવળ

૧. દ્વી વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રપ્રાપ્તિ પદ્ધી ગુજરાતમાં બનેલી મહત્વની ચળવળો વિશે જાણો છે.

સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં મોખરે રહેનાર ગુજરાત રાજ્યની રચનાનો પણ અનોખો ઈતિહાસ છે. અહીં આપણે મહાગુજરાત ચળવળ વિશે જાણીશું.

વિવિધ તબક્કે ભાષાવાર રાજ્યો રચવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આમ છતાં બૃદ્ધ મુંબદ્ધ રાજ્યમાં ગુજરાતી અને મરાઠી બંને ભાષા બોલનાર વિસ્તારોનો સમાવેશ થતો હતો. ગુજરાતની પ્રજાની લાગણી ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થાય તેવી હતી. આખરે આ લાગણીમાંથી મહાગુજરાત ચળવળની શરૂઆત થઈ.

ગુજરાત અને મુંબદ્ધનાં આર્થિક હિતો એકબીજા સાથે જોડાયેલાં હતાં. તેથી તે વખતના ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ દ્વિભાષી રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ પ્રજાને તે સ્વીકાર્ય ન હતું.

■ આંદોલનનું ઉગ્ર સ્વરૂપ :

સંસદમાં દ્વિભાષી રાજ્યનો ઠરાવ સ્વીકારાયો તે જ દિવસે અમદાવાદના લો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની સભામાં પગલાં સમિતિની રચના કરવામાં આવી. વિદ્યાર્થીઓએ સ્વરંભૂ દેખાવો શરૂ કર્યા. જે ઘટનાએ ધીમે ધીમે આંદોલનને ઉગ્ર બનાવ્યું. લોકોનો રોષ ભભક્કવા લાગ્યો, પરંતુ તે વખતના નેતાઓએ રોષને સમજુ શક્યા નહિ અને તેની અવગાણના કરી.

■ મહાગુજરાત આંદોલનના રાહબાર ઈન્ડૂલાલ યાણ્ઝિક :

મહાગુજરાતની આ ચળવળ ધીમે ધીમે હિંસક બની. તોફાના થથા ગોળીબારોથી લોકમત વધુ ઉશ્કેરાતો હતો. આ આંદોલનને

ઇન્ડૂલાલ યાણ્ઝિક, જ્યંતિ દલાલ, બ્રહ્મકુમાર ભહૃ વગોરે નેતાઓનું માર્ગદર્શન મળ્યું. આ આંદોલન લોક આંદોલન બન્યું અને સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસર્યું. ઇન્ડૂલાલ યાણ્ઝિકની આગેવાની હેઠળ મહાગુજરાત માટે ચળવળ કરનાર બધા રાજકીય પક્ષોએ સાટેમ્બર, ૧૯૫૬ના રોજ ‘મહાગુજરાત જનતા પરિષદ’ની સ્થાપના કરી. ગુજરાતના અલગ રાજ્ય માટેની ચળવળ આ પરિષદે ચાલુ રાખ્યો.

લોકો રાષ્ટ્રીય નેતાઓની સભા વખતે જાતે બંધ પાળીને તેનો બહિષ્કાર કરતા. ઇન્ડૂલાલ યાણ્ઝિકને સાંભળવા લોકો ઊમટી પડતા હતા અને ચળવળ ઉગ્ર બનતી હતી, જેની પ્રતીતિ અનેક પ્રસંગોથી થતી હતી.

ઇ.સ. ૧૯૫૮માં જનતા પરિષદે આંદોલનમાં મુત્યુ પામેલા ચુવકોની ચાદ માટે અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા નજીક શહીદ સ્મારક રચવાનો નિર્ણય કર્યો. ફરી સ્થળ અંગે વિવાદ સર્જાતાં તોફાનો થયાં. જાહેર અને ખાનગી મિલકતોને નુકસાન થયું. દ્વિભાષીના સમર્થકોને જાહેરમાં આવવાનું તથા પ્રવર્યન કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું. ઇન્ડૂલાલ યાણ્ઝિક શહીદ સ્મારક સત્યાગ્રહ વગોરેનું સંચાલન કરી ‘જનતાના ચાચા’ બન્યા. અમદાવાદમાં ઇન્ડૂચાચાની ભવ્ય પ્રતિમા આજે પણ છે.

■ દ્વિભાષી મુંબદ્ધ રાજ્યનું વિભાજન :

દ્વિભાષી રાજ્યની રચના થતાં મહારાષ્ટ્રમાં પણ ઉગ્ર સંતોષ ઊભો થયો. ત્યાંના લોકોમાં પણ અલગતાની લાગણી જન્મી. મુંબદ્ધ સહિત અલગ મહારાષ્ટ્રની રચના માટેની ગુંબેશ વધુ જોરદાર બની. આમ, વિભાજન માટે બંને રાજ્યોમાં પ્રયત્નો

ચાલુ હતા. તેથી તજુ ડિસેમ્બર ૧૯૮૮ના રોજ મળેલી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ મુંબઈ રાજ્યના વિભાજનને સંમતિ આપી. સંસદે તે અંગોનો ખરડો પસાર કર્યો. વિભાજનની વિગતો તૈયાર કરી સમિતિ રચવામાં આવી. ડાંગ અને ઉમરગામ ગુજરાતમાં મુકાયાં.

■ ગુજરાત રાજ્યની અલગ રચના તથા સ્થાપના દિન : ઇ.સ. ૧૯૬૦માં મુંબઈના દ્વિભાષી રાજ્યનું વિભાજન કરીને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત રાજ્યની અલગ રચના કરવામાં આવી. સામાન્ય રીતે નવા રાજ્યનું ઉદ્ઘાટન રાષ્ટ્રપતિ કે વડાપ્રધાન કે એવા કોઈ પદવીધારીના હાથે થતું હોય છે. પરંતુ ગુજરાતે નવી પ્રથા પાડી. તેણે પોતાના નવા રાજ્યનું ઉદ્ઘાટન મુક્ષેવક પૂ. રવિશંકર મહારાજના હાથે કરાવ્યું. ૧ મે, ૧૯૬૦ના રોજ મહારાજે સાબરમતી આશ્રમ, અમદાવાદ ખાતે નવા ગુજરાત રાજ્યનો મેંગળ પ્રાંભે કરાવી આશીર્વચન પાઠવ્યાં. ગુજરાતના પ્રથમ રાજ્યપાલ તરીકે મહેંદી નવાજ જંગ તથા મુખ્યમંત્રી તરીકે ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ કાર્યભાર સંભાળ્યો.

ગુજરાત એક અલગ, સ્વતંત્ર, એકભાષી રાજ્ય બનતાં સતત વિકાસ અને પ્રગતિ પાઠ્યું છે. ગુજરાતની પ્રજાએ ખભેખભા

મિલાવીને એકભીજાના સહયોગથી સતત વિકાસની દિશામાં કૂરી મોખરાનું સ્થાન મેળવ્યું છે. આપણે સૌ પરમ લોકસેવક પૂ. રવિશંકર મહારાજે આપેલ શુભેચ્છા સંદેશને ભૂલીશું નહિ તેમજ ગાંધીજીના ગુજરાતના સાચા વારસદાર બનવાનું ચૂકીશું નહિં.

આટલું જાણો :

● ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર ભલે અલગ અલગ રાજ્ય બન્યાં. પણ છેવટે તો આપણે સૌ એક જ ભારત દેશના વાસીઓ છીએ. સર્વપ્રાંતોના લોકો આપણા દેશબંધુઓ છે. સૌની ભાષાઓ એ આપણી જ ભાષા છે. જુદાં પડવાનું કે ભેગા રહેવાનું, આપણા હિત અને સુખ માટે નથી, પણ આખા રાષ્ટ્રની ઉસીતિ અને સેવા કરવા માટે છે. આપણે એક જ નાવમાં બેઠેલા છીએ એ વાત કદ્દી ન ભૂલીએ. ● આપણે ગાંધીજીના અને સરદારશ્રીના વારસદારો છીએ. એટલે એમણે આપેલા વારસાને શોભાવીએ. પ્રભુ આપણને ગાંધીમાર્ગે રાજ્ય ચલાવવાની, ધનથી ગરીબ છિતાં સંસ્કારોથી ભવ્ય એવા ભારતના સેવકો થવાની શક્તિ અને સદ્ગુર્ખ આપે અને સુપંથે ચાલવાનું પ્રભુ બળ આપે એવી થુભ પ્રાર્થના કરીને આપણે નવું પ્રયાણ કરીએ. ● સાબરમતી આશ્રમ, અમદાવાદ તા. ૧-૫-૧૯૬૦ રવિશંકર મહારાજ • (ગુજરાત રાજ્યના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ આપેલ પ્રવચનના અંશો)

—————×—————×

૧૧. છક્ક અને ફરજો

વિદ્યાર્થીઓ નાગરિક તરીકેના પોતાના હકો અને ફરજો વિશે જાણો છે.

■ નાગરિક :

આપણા દેશમાં આપણું જ શાસન ચાલે છે. આથી આપણો ભારત દેશ લોકશાહી દેશ છે. નગરમાં રહે તે નાગરિક એવો તેનો શાબ્દિક અર્થ થાય. આપણા દેશમાં જે વ્યક્તિનો જન્મ થયો હોય તે વ્યક્તિ આપણા દેશની નાગરિક કહેવાય. બીજા દેશનો નાગરિક ભારતની નાગરિકતા સ્વીકારી આપણા દેશનો નાગરિક બની શકે છે.

આપણા દેશનો નાગરિક અન્ય દેશની નાગરિકતા સ્વીકારે અથવા દેશદ્રોહનો ગુનો કરે તો તે વ્યક્તિ ભારતની નાગરિકતા ગુમાવે છે. લોકોનાં હિત, કલ્યાણ, રક્ષણ અને વિકાસની જવાબદારી દેશની છે. કોઈ પણ દેશનો વહીવટ સારી રીતે ચલાવવા માટે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો, ધ્યેયો અને આદર્શોના આધારે બનાવેલ કાયદાઓની વ્યવસ્થિત રચના એટલે બંધારણ. દેશમાં રહેવા, કાયદા-કાનૂનને અનુસરવા અને દેશના બંધારણ પ્રમાણે ‘હકો અને ફરજો’ બોગાવવા માટેની માન્યતાને ‘નાગરિકતા’ કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશના કાયદા-કાનૂન પ્રમાણે ચાલે, દેશના હિતને નુકસાન થતું અટકાવે, દેશનું ગૌરવ નાશ પામતું હોય તેવું કોઈ કામ ન કરે એ આદર્શ નાગરિક કહેવાય.

કોઈ પણ દેશ લોકશાહી છે કે સરમુખત્યારશાહી તેની ઓળખ તેના નાગરિકો કયા હકો કેટલા પ્રમાણમાં બોગાવે છે તેના

ઉપરથી થાય છે. લોકશાહીમાં નાગરિકો કેવળ હકો બોગાવે અને ફરજોનું પાલન ન કરે તે બરાબર નથી. આમ, હકો અને ફરજોના તાણાવાણાથી નાગરિકો દેશ સાથે ગાડ રીતે જોડાયેલા છે.

આટલું જાણો :

૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ થી આપણા દેશમાં બંધારણનો અમલ થયો. આ બંધારણમાં નાગરિકોના હકો અને ફરજોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.

■ ભારતના નાગરિકના હકો :

આપણા દેશના બંધારણમાં દરેક ભારતીય નાગરિકને મૂળભૂત હકો આપ્યા છે. આ હકોને લીધે ભારતના નાગરિકોનો સર્વાંગી વિકાસ શક્ય બન્યો છે. ભારતના બંધારણ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા મૂળભૂત હકો આ પ્રમાણે મૂકી શકાય.

■ સમાનતાનો હક :

કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના આપણા દેશના તમામ નાગરિકો સમાન રીતે જુવી શકે તે માટે આપણા દેશમાં રહેતા સૌને જાતિ, જાતિ અને ધર્મના ભેદભાવ વગાર સૌને સમાન ગણવામાં આવ્યા છે.

શાળામાં જાતિ, જાતિ અને ધર્મ વગાર બધાં જ બાળકોને સમાન રીતે શિક્ષણ મળે છે એનું પણ એ જ કારણ છે કે, બંધારણમાં ભારતના તમામ નાગરિકોને ‘સમાનતાનો હક’ આપવામાં આવ્યો છે.

■ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો હક :

આપણા દેશમાં હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી, જૈન અને બૌધ્ધ ધર્મ પાળતા લોકો વસે છે. બધા ધર્મો મહાન છે. આપણે વિવિધ ધર્મ અને તે ધર્મમાં માનતી વ્યક્તિને માન આપવું જોઈએ. આપણા દેશમાં દરેક વ્યક્તિને યોગ્ય લાગે તે ધર્મ અપનાવવાનો અધિકાર છે.

■ સ્વતંત્રતાનો હક :

આપણા દેશના દરેક નાગરિકને પોતાના વિચારો બોલીને લખીને રજૂ કરવાનો અધિકાર બંધારણમાં મળ્યો છે. ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં છૂટ થી હરીકરી શકે છે, વસવાટ કરી શકે છે અને ધંધો – રોજગાર કરી શકે છે.

આપણા દેશની વ્યક્તિ તેને યોગ્ય લાગે તે સંસ્થા, સંગઠન, મંડળ કે રાજકીય પક્ષમાં સભ્ય થઈ શકે તે માટે બંધારણમાં અધિકાર આપ્યા છે.

શાળામાં કોઈ તમને પરેશાન કરે તો તમે તેની ફરીયાદ શાળામાં શિક્ષકને કરો છો. આ જ રીતે અન્યાય સામે સાચી વાત બોલીને કે લખીને રજૂ કરવાનો આપણાને અધિકાર મળ્યો છે. શાળામાં તમને યોગ્ય લાગે તેની સાથે તમે મિત્રતા કરો છો. કોઈ તમને દબાણ કરી શકતું નથી. બસ ! આ જ રીતે આપણા દેશમાં પણ સંગઠનની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે.

■ શોષણ સામે વિરોધનો હક :

કોઈ મરજુ વિરાધ્ય કામ કે મજૂરી કરાયે, મહેનતનાં નાણાં ન ચૂક્યે તો શોષણ કર્યું કહેવાય. વ્યક્તિને રાબીને કે ધમકાવીને, મરજુ વિરાધ્ય કામ કરાવીએ તો પણ શોષણ કર્યું કહેવાય. કોઈને તેના અધિકારોથી વંચિત રાખનાર વ્યક્તિએ શોષણનો ગુનો કર્યો કહેવાય.

આપણા સમાજમાં કુમળી વચ્ચાનું બાળકો અને કિશોરોનું શોષણ ન થાય તે માટે તેનો ઉલ્લેખ આ હકમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૧૪ વર્ષથી નીચેનાં બાળકનો અને કિશોરો પાસે જોખમી હોય તેવાં કામ કરાવી શકાય નહિં. આવી બાળમજૂરી સજાપાત્ર ગુનો ગણાય છે.

■ સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હક :

આપણા દેશમાં વિવિધ ધર્મ, જાતિ અને જ્ઞાતિ ધરાવતા લોકો વસે છે. આપણા દેશમાં ધર્મોની જેમ ભાષા પણ મિક્ષ છે. ધર્મ અને ભાષામાં વિવિધતા હોવા છતાં વિવિધતામાં એકતા હોવા મળે છે. સમાજ અને સાંસ્કૃતિક આગામ વધારવા શિક્ષણની જરૂર છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અધિકાર બંધારણે આપણાને ‘સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક’ હક દ્વારા આપ્યો છે.

પાંચ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરનાર બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં તમામ નાગરિકોને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.

■ બંધારણીય ઈલાજનો હક :

ભારતના બંધારણે ભારતના નાગરિકોને આપેલો અત્યંત મહિત્વનો હક છે. આ હક દ્વારા ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક

પોતાના હક માટે અને રક્ષણ માટે અદાલતનો આશારો લઈ શકે છે અને ન્યાય મેળવી શકે છે. હકોના રક્ષણ માટે આ હકનું મૂલ્ય ખૂબ જ છે.

■ શિક્ષણ મેળવવાનો હક :

બંધારણમાં મહિત્વનો સુધારો કરીને ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીનાં તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થાયો છે. ઓછામાં ઓછાં ૧૪ વર્ષ સુધી તમામ બાળકોને શિક્ષણ મેળવવનો મૂળભૂત હક પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતના નાગરિકના સર્વોંગી વિકાસ માટે હક આપવામાં આવ્યા છે. આપણા દેશના વિકાસ માટે બંધારણમાં નાગરિકની ફરજ દર્શાવી છે. ફરજ એટલે કર્તવ્ય.

ભારતના નાગરિકોની બંધારણીય ફરજો

■ જાહેર મિલકતોનું રક્ષણ કરવાની ફરજ :

પ્રાથમિક શાળા, જાહેર શૌચાલય, બસ સ્ટેન્ડ, બગીયો, પાણીના નળ જેવી વિવિધ સુવિધાઓ તમારા ગામમાં હશે. આ મિલકત કોઈ એકની ન હોવાથી તે જાહેર મિલકત છે.

કોઈ તમારા ઘરની પાણીની ટાંકીમાં કચરો ફેંકે તો તમને ન ગમે; પરંતુ તમે ગામની પાણીની ટાંકીમાં કચરો ફેંકો તે સાચં કહેવાય ? જો આપણે આપણી મિલકતને નુકસાન થતું ના જોઈ શકીએ તો આપણે જાહેર મિલકતોનું રક્ષણ કરવાની ફરજ પણ નિભાવવી જોઈએ. જાહેર મિલકતને નુકસાન કરવું ગુનો છે. જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની આપણી ફરજ છે. જાહેર મિલકતને નુકસાન કરવાથી પણ ગુનો બને છે. તમારી આસપાસ આવેલી વિવિધ જાહેર મિલકતની ચાદીની મિત્રો સાથે ચર્ચા કરી નીચે નોંધ કરો :

■ જાહેર મિલકતોની ચાદી :

(૧)	_____	(૪)	_____
(૨)	_____	(૬)	_____
(૩)	_____	(૭)	_____
(૪)	_____	(૮)	_____

■ કરવેરા ભરવાની ફરજ :

દેશના યોગ્ય શાસન માટે, દેશવાસીઓનાં હિત, કલ્યાણ અને રક્ષણ માટેના ખર્ચને પહોંચી વળવા સરકાર વિવિધ કરવેરા દ્વારા બંડોળ ભેગું કરે છે. આપણાને વિવિધ સવલતો મળી રહે અને દેશનો વિકાસ થાય તે માટે કરવેરા ભરવા જોઈએ.

શાળામાં વિકાસનાં કામ માટે જે રીતે બંડોળ ભેગું કરવામાં આવે છે તે જ રીતે દેશના વિકાસ માટે કરવેરા દ્વારા બંડોળ એકત્ર થાય છે.

■ દેશ અને દેશવાસીને મદદ કરવાની ફરજ :

સલમા અને નિશાંત ભૂજમાં રહે. ભૂજમાં ભૂકૂપ વખતે સલમાનું મકાન પડી ગયું. સલમાના ઘરનો સામાન પણ દટાઈ ગયો. સલમાનાં મમ્મી-પઢ્યાને થોડી થોડી ઈજાએ થઈ. આ ઘટનાની

નિશાંતનાં માતા-પિતાને જાણ થઈ. સરકારી મદદ મળે ત્યાં સુધી સલમા અને તેનાં માતા-પિતાને નિશાંતનાં માતા-પિતાએ મદદ કરી. આશરો આચ્છો. આ થયો નિશાંત અને તેનાં માતા-પિતાનો પડોશી ધર્મ.

વ્યક્તિ દેશના કોઈપણ ગામની, શહેરની કે રાજ્યની હોય તે ભારતીય હોઈ તેને મદદ કરવી આપણી સૌની ફરજ છે.

હું માર્ચાં માતા-પિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રાત્યે આદર રાખીશ અને દરેક સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

■ રાષ્ટ્રીય પ્રતીકોને સંભાન આપવાની ફરજ :

પ્રતીક એટલે નિશાની. રાષ્ટ્રીય પ્રતીક એટલે રાષ્ટ્રની નિશાની. શાળામાં તમે ધ્વજવંદન કરો છો ત્યારે કેવા આદર સાથે ઊભા રહી રાષ્ટ્રગીત અને 'વંદેમાતરમ્'નું ગાન કરો છો ! આ જ રીતે અન્ય રાષ્ટ્રીય પ્રતીકોને સંભાન આપવું જોઈશે. રાષ્ટ્રીય પ્રતીકોને સંભાન આપવાથી રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું ગૌરવ અનુભવાય છે.

■ મતદાનની ફરજ :

દરેક ચૂંટણીમાં આપણા વિસ્તારનો વિકાસ કરી શકે તેવા ઉમેદવારને વિજેતા બનાવવા માટે મતદાન કરવાની આપણી ફરજ છે.

મતદાન ન કરનાર વ્યક્તિનું પોતાનાં ગામ, શહેર, રાજ્ય કે દેશના વિકાસમાં યોગદાન નથી તેવું કહી શકાય.

બસમાં મુસાફરી કરવાનો આપણો અધિકાર છે. મુસાફરીનું ભાડું ચૂકવવું એ આપણી ફરજ છે. પાણી અને વીજળી જેવી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો એ આપણી ફરજ છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં શરૂઆતના પાનામાં આપેલી 'મૂળભૂત ફરજો' વાંચવી.

આટલું જાણો :

● માહિતી મેળવવાનો અધિકાર : ભારતના તમામ નાગરિકોને તેને જરૂરી માહિતી મેળવવાનો અધિકાર 'માહિતી મેળવવાનો અધિકાર અધિનિયમ-૨૦૦૫' થી મળેલ છે. ● માનવ અધિકાર : વ્યક્તિના માનવ તરીકેના અધિકારોનું રક્ષણ થાય અને સમાજમાં સંભાનપૂર્વક રહી શકે તે બાબતને માનવ અધિકાર તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષાયે નક્કી થયેલ છે. ● દેશના નાગરિકોની જેમ નાનાં બાળકોને વિશેષ હકો મળેલા છે.

બાળકોને...● યોગ્ય રીતે જીવન જીવવાનો અધિકાર ● પોતાના યોગ્ય વિકાસનો અધિકાર ● પોતાની સુરક્ષાનો અધિકાર ● પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર ● આ અધિકારો બાળકના યોગ્ય વિકાસ માટે બંધારણો આપ્યા છે.

૧૨. રાજ્ય સરકાર

વિદ્યાર્થીઓ રાજ્ય સરકારની રચના, કાર્યો અને વહીવટ વિશે જાણે છે.

જિલ્લા અને નગરકક્ષાએ વહીવટ કરતી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની રચના અને કામગીરી વિશે આપણે શીખી ગયાં છીએ.

ભારત વિશાળ દેશ છે. આ દેશનો વહીવટ સરળતાથી થાય તે માટે બંધારણે ભારતને સંદ્ય રાજ્ય બનાવ્યું છે. આથી ભારતમાં સમવાયી એટલે કે રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય એમ બે કક્ષાની સરકાર છે. રાષ્ટ્રકક્ષાની સરકારને 'કેન્દ્ર કે સંદ્ય સરકાર' કહે છે. તે સમગ્ર ભારતનો વહીવટ કરે છે. રાજ્યકક્ષાએ વહીવટ કરતી સરકારને 'રાજ્ય સરકાર' કહે છે. આપણે અહીં રાજ્ય સરકારનાં અંગો, રચના અને કામગીરી વિશે પરિચય મેળવીશું.

■ સરકારનાં મુખ્ય ત્રણ અંગો છે.

ભારત દેશમાં રાજ્યકક્ષાએ સરકારનાં મુખ્ય ત્રણ અંગો કાર્યો કરે છે :

(૧) ધારાસભા : કાયદા ઘડવાનું કામ કરે છે.

(૨) કારોબારી : ઘડેલા કાયદાઓનો અમલ કરવાનું કામ કરે છે.

(૩) જ્યાયતંત્ર : કાયદાનો ભંગ કરનારની સામે કામ ચલાવી દંડ અથવા સજા કરવાનું કામ કરે છે.

રાજ્ય સરકાર

રાજ્યપાલ

ધારાસભા

કારોબારી

જ્યાયતંત્ત્ર

વિધાનસભા

મુખ્યમંત્રી અને

વડી અદાલત

મંત્રીમંડળ

જિલ્લા અને

તાલુકાની અદાલતો ભારતના દરેક રાજ્યમાં ધારાસભા હોય છે. તે એક કે બે ગૃહોની બનેલી છે. નીચાંલું ગૃહ તે 'વિધાનસભા' અને ઉપલું ગૃહ તે 'વિધાન પરિષદ' કહેવાય છે. રાજ્યપાલનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતની ધારાસભા માત્ર નીચાંલું ગૃહ ધરાવે છે. તે ગૃહ વિધાનસભા તરીકે ઓળખાય છે.

વિધાનસભા :

ભારતના દરેક રાજ્યમાં વિધાનસભા હોય છે. તેની સભ્યસંખ્યા વસ્તીના ધોરણે નક્કી થાય છે. આથી રાજ્યવાર વિધાનસભાના

સભ્યોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. હાલમાં ગુજરાતની વિધાનસભાની સભ્યસંખ્યા ૧૮૨ છે. ગુજરાતનું વિધાનસભા ભવન ગાંધીનગરમાં આવેલું છે. તમે ગાંધીનગરની મુલાકાતે જાઓ ત્યારે તે જરૂર જોશો.

આટલું જાણો :

● સરકારની ધારાસભા રાજ્યપાલ અને વિધાનસભાની બનેલી હોય છે. પણ કેટલાંક રાજ્યોમાં બે ગૃહો હોય છે. ● રાજ્યના રાજ્યપાલ રાજ્યની ધારાસભા અને કારોબારીના અંગમૂળ ભાગ ગણાય છે. ● ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં ધારાસભા બે ગૃહોની બનેલી નથી. ગુજરાતમાં ધારાસભાનું એક જ ગૃહ વિધાનસભા છે. ● બિહાર, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાં બંને ગૃહો ધરાવતી ધારાસભા છે - વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદ. ● રાજ્યને વિધાનસભાની ચૂંટણી માટે જુદા જુદા મતવિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક મતવિભાગમાંથી એક સભ્ય ચૂંટાય છે. ગુજરાતમાં આવા ૧૮૨ મતવિભાગો છે. ● બંધારણની જોગવાઈ અનુસાર ભારતના કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યા ૫૦૦ થી વધારે નહિં અને ૬૦ થી ઓછી ન હોવી જોઈએ.

■ રચના :

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની જેમ વિધાનસભાની રચના પણ લોકો દ્વારા સીધી ચૂંટણીથી થાય છે. ૧૮ વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરનો ગુજરાતનો નોંધાયેલો મતદાર પોતાના મત વિભાગ માંથી મત આપી વિધાનસભાને ચૂંટે છે. ચૂંટાયેલ સભ્યને ધારાસભ્ય અથવા એમ.એલ.એ. (મેમ્બર ઓફ લેજિસ્લેટિવ ઓસેન્સલી) તરીકે ઓળખાય છે.

■ મુદ્દત :

ભારતનાં રાજ્યોની વિધાનસભાની મુદ્દત ૫ વર્ષની છે. છતાં રાજ્યપાલને જરૂરી જણાય તો મુદ્દત પહેલાં રાષ્ટ્રપતિની સલાહી તેને બરખાસ્ત કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે વર્ષમાં વિધાનસભાનાં પ્રણ સત્ર હોય છે - શિયાળુ, ઊનાળુ અને ચોમાસું. આ સત્ર દરમિયાન સભ્યો મંત્રીઓને પ્રશ્ન પૂછે છે, મંત્રીઓએ પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબ આપવાના હોય છે.

■ અદ્યક્ષ અને ઉપાદ્યક્ષ :

વિધાનસભાની બેઠકોનું સંચાલન કરવા માટે વિધાનસભ્યો પોતાનામાંથી એક 'અદ્યક્ષ' અને એક 'ઉપાદ્યક્ષ' ચૂંટી કાઢે છે. અદ્યક્ષને 'સ્પીકર' અને ઉપાદ્યક્ષને 'ડેપ્યુટી સ્પીકર' કહે છે. સ્પીકરની ગેરહાજરીમાં ડેપ્યુટી સ્પીકર ગૃહનું કામકાજ સંભાળે છે. વિધાનસભામાં કંઈ પણ રજૂઆત કરતાં પહેલાં અદ્યક્ષની મંજૂરી લેવી પડે છે.

આટલું જાણો :

● વિધાનસભામાં દરેક સભ્ય અધ્યક્ષને સંબોધન કરી વાત રજૂ કરે છે. ● વિધાનસભ્ય થવા માટે તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ. તેની ઉંમર ઓછામાંથી ઓછી ૨૫ વર્ષની હોવી જોઈએ. ● વિધાનસભ્ય અસ્થિર મગજનો, નાદાર, ગુનેગાર કે સરકારનો પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિં. ● વિધાનસભાને 'લેજિસ્લેટિવ ઓસેન્સલી' કહેવાય છે.

■ વિધાનસભાનાં કાર્યો :

- (૧) રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યયાદી અને સંયુક્ત યાદીના વિષયો પર કાયદા ઘડવાનું કાર્ય કરે છે.
- (૨) લોકોની જરૂરિયાતોને દ્યાનમાં લઈ નવા કાયદા ઘડે, કાયદામાં ફેરફાર કરે અને જરૂર જણાય ત્યાં રદ કરવાનું કાર્ય કરે છે.
- (૩) મંત્રીમંડળ પર નિયમન અને અંકુશ રાખવાનું કાર્ય કરે છે.
- (૪) રાજ્યના બજેટને મંજૂરી આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- (૫) રાજ્યના લોકોના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓની રજૂઆત કરે છે. પ્રશ્નોના ઉકેલની ખાતરી સરકાર પાસેથી મેળવે છે.
- (૬) વિધાનસભામાં સભ્યો લોકોના પ્રશ્નો, તેમની મુશ્કેલીઓને વાચા આપે છે અને રાજ્યના અગત્યના પ્રશ્નો ઉપર સરકારનું દ્યાન દોરવાનું મહિતવનું કાર્ય કરે છે.

■ કારોબારી :

રાજ્યની કારોબારીમાં રાજ્યપાલ (ગવર્નર), મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળનો સમાવેશ થાય છે. મંત્રીઓના નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરતા વહીવટી અધિકારીઓનો સમાવેશ પણ કારોબારીમાં થાય છે.

■ રાજ્યપાલ :

ભારતના દરેક રાજ્યમાં રાજ્યપાલ હોય છે. તેમની નિમણૂક દેશના રાષ્ટ્રપતિ વડાપ્રધાનની સલાહ મુજબ પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. તેઓ રાજ્યના બંધારણીય વડા છે. રાજ્યનો બધો વહીવટ તેમના નામથી થાય છે. પણ ખરેખરી સત્તાઓ રાજ્યના મંત્રીમંડળને હસ્તક હોય છે. રાજ્યપાલને 'ગવર્નર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આટલું જાણો :

રાજ્યપાલ (૧) રાજ્યના પ્રથમ નાગરિક (૨) રાજ્યની કારોબારીના બંધારણીય વડા (૩) સમગ્ર વહીવટ તોમના નામે ચાલે (૪) રાષ્ટ્રપતિના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યમાં કાર્ય કરે. ● રાજ્યપાલના ૫૮ માટે નિયુક્ત થનાર વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ અને તેની ઉંમર ઉપ વર્ષ કે તેથી વધુ હોવી જોઈએ. ● તે સંસદસભ્ય કે ધારાસભ્ય ન હોવો જોઈએ.

■ સત્તાઓ અને કાર્યો :

- (૧) રાજ્યપાલ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી અને તેમના મંત્રીમંડળની નિમણૂક કરે છે. મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળને બંધારણાની વફાદારી અને ગુપ્તતાના સોગંદ લેવાડાવે છે.
- (૨) રાજ્યપાલ વિધાનસભાની બેઠક બોલાવે છે તેમજ મુલતવી પણ રાખી શકે છે.
- (૩) રાજ્ય સરકારની કામગીરી વિશે રાષ્ટ્રપતિને જાણકારી આપે છે.
- (૪) વિધાનસભામાં રજૂ થનારા ખરડાઓની મંજૂરી આપે છે.
- (૫) રાજ્યપાલ વિધાનસભાએ પસાર કરેલા ખરડા પર સહી કરે ત્યારે જ ખરડો 'કાયદો' બને છે.

- (૬) તાકીદની પરિસ્થિતિમાં વટહુકમ બહાર પાડે છે.
- (૭) નાણાકીય ખરડો રજૂ કરતાં પહેલાં રાજ્યપાલની મંજૂરી જરૂરી છે.
- (૮) રાજ્યના ગુનેગારની સજા માફ કરવાનો કે સજાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાનો હક રાજ્યપાલ ધરાવે છે.
- (૯) વડી અદાલતના તાબા હેઠળની અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે છે.

■ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી અને તેમનું મંત્રીમંડળ :

રાજ્યની વિધાનસભા જે કાયદા ઘડે અને નિર્ણયો કરે તેનો અમલ કરવાનું કામ મંત્રીમંડળ કરે છે.

■ રચના :

રાજ્યમાં વિધાનસભાની સામાન્ય ચુંટણીઓ દર પાંચ વર્ષ યોજાતી હોય છે. ચુંટણીઓ બાદ જે પક્ષને વિધાનસભામાં બહુમતી મળી હોય અથવા બહુમતી સભ્યોનો ટેકો હોય તે પક્ષના નેતાની રાજ્યપાલ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી તરીકે નિમણૂક કરે છે અને એમને મંત્રીમંડળની રચના કરવા આમંત્રણ આપે છે. વિધાનસભામાં પોતાના પક્ષમાંથી ચુંટાયેલા કયા સભ્યોને મંત્રીમંડળમાં લેવા એનો નિર્ણય મુખ્યમંત્રી કરે છે. મુખ્યમંત્રીની ભલામણ પ્રમાણે રાજ્યપાલ એ સભ્યોની મંત્રીમંડળના સભ્યો તરીકે નિમણૂક કરે છે.

■ મુખ્યમંત્રી :

મુખ્યમંત્રી મંત્રીમંડળના વહીવટી વડા છે. રાજ્ય સરકારમાં મુખ્યમંત્રીનું પ્રદાન ધાર્યું અગત્યાનું છે.

આટલું જાણો :

- રાજ્યપતિને 'રાજ્યપ્રમુખ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- મુખ્યમંત્રીને 'મુખ્ય પ્રધાન' અથવા સી.એ.મ. (ચીફ મિનિસ્ટર) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

■ મુખ્યમંત્રીનાં કાર્યો :

- (૧) મંત્રીઓને રાજ્ય વહીવટનાં જુદાં જુદાં ખાતાં વહેંચે છે.
- (૨) અવારનવાર મંત્રીમંડળની બેઠક બોલાવે છે.
- (૩) દરેક મંત્રીઓનાં કાર્યો પર દેખરેખ રાખે છે અને માર્ગદર્શન આપે છે.
- (૪) મંત્રીમંડળે લીધેલા નિર્ણયોથી રાજ્યપાલને માહિતગાર રાખે છે.
- (૫) જરૂર ઊભી થતાં મંત્રીમંડળની પુનઃરચના પણ કરે છે.

મંત્રીમંડળનાં કાર્યો :

- (૧) રાજ્યનું મંત્રીમંડળ રાજ્ય સરકારને સૌંપાયેલ વિષયો સંબંધે નીતિ નક્કી કરે છે. તેનો અમલ કરે છે.
- (૨) મંત્રીમંડળ વિધાનસભામાં ખરડા રજૂ કરે છે.
- (૩) રાજ્યના નાણામંત્રી વિધાનસભા સમક્ષા બજેટ રજૂ કરે છે.
- (૪) મંત્રીમંડળ જુદાં જુદાં ખાતાંઓ વચ્ચે સહકાર અને સંકળન સાધે છે.
- (૫) રાજ્ય સરકારના વહીવટમાં એકસૂગ્રતા આવે તે જોવાનું કામ કરે છે.
- (૬) રાજ્યની જાહેર સેવાઓનાં બધાં કામો જુદા જુદા રાજ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા કરાવે છે.

દરેક મંત્રી પોતાના ખાતાના કામકાજ માટે વિધાનસભાને જવાબદાર છે. ખરડાને મંજૂરી આપવાનું અને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવાનું કામ વિધાનસભા કરે છે. મંત્રીમંડળની મુદ્દત પાંચ વર્ષ પૂરી થાય છે. પણ એ પહેલાં જો વિધાનસભા મંત્રીમંડળ સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરે, તો મુખ્યમંત્રી સહિત સમગ્ર મંત્રીમંડળ રાજીનામું આપી દેવું પડે છે.

■ રાજ્યનું ન્યાયતંત્ર :

રાજ્ય સરકારનું ત્રીજું મહિંત્વનું અંગ ન્યાયતંત્ર છે. દરેક રાજ્યમાં વડી અદાલત (હાઇકોર્ટ) હોય છે. રાજ્યમાં તેનું સ્થાન રાજ્યની બધી અદાલતોમાં પ્રથમ છે. જો કોઈ કાયદાનો ભંગ કરે તો બરાબર તપાસ કરીને ન્યાય આપવાનું મહિંત્વનું કાર્ય ન્યાયતંત્ર કરે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાનું સ્ક્રાન કરવાની જવાબદારી રાજ્યના ન્યાયતંત્રની છે. ગુજરાતમાં વડી અદાલત અમદાવાદમાં આવેલી છે.

આટલું જાણો :

નાગરિકોના હક્કાના અને સ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષક તરીકે લોકશાહી રાજ્યોમાં ન્યાયતંત્ર ધર્યું જ પહેલાં સ્થાન ધરાવે છે. ન્યાયતંત્ર જેટલું નિષ્પક્ત, શુદ્ધ અને કાર્યક્ષમ હોય અટલું રાજ્યનું ધોરણ ઉત્તેત બને છે. ન્યાયતંત્ર પોતાની ફરજો બરાબર બજાવી શકે એ માટે કારોબારીના અંકુશથી એ તદ્વાન સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. લોકશાહી રાજ્યો એ માટે ન્યાયતંત્રનું સ્વાતંત્ર્ય જળવે છે.

_____ × _____ × _____ × _____ × _____ × _____

૧૩. આપણી અદાલતો

વિદ્યાર્થીઓ ન્યાયલય, તેની પ્રક્રિયા અને તેનું મહત્વ જાણો છે.

આપણે સમાજમાં રહીએ છીએ. સમાજનું કામ બરાબર ચાલે, બધાના અધિકારોનું રક્ષણ થાય, કોઈ કોઈનું ઝુંટલી ન લે, કોઈ કોઈને કનંડ નહિ એ માટે કાયદાની જરૂર પડે છે. કાયદાનો ભંગ કરનારને દંડ અથવા સજા કરવાનું કામ અદાલતો કરે છે.

■ ગંગાબાનું ખેતર :

એક હતાં ગંગાબા, ઘરડાં થયા હોવાથી ખેતીનું કામ તેમનાથી થતું ન હતું. ગંગાબા એકલાં હતાં. તેમણે મુખીને ખેતર વેચાતું આપણું. મુખી જમીનના રૂપિયા આપતો ન હતો.

ગંગાબાએ મુખી પાસે રૂપિયા માગ્યા. મુખી નવાં નવાં બહાનાં બનાવતો હતો. ગંગાબાએ રૂપિયાની માંગણી ચાલુ રાખી. વિવાદ વધતો ગયો. ગામના તલાટીએ ગંગાબાને ન્યાય મેળવવા અદાલતમાં જવા સમજાવ્યાં. ગંગાબાએ અદાલતમાં અરજી કરી. તાલુકા અદાલતના ન્યાયાધીશો ગંગાબા અને મુખીનો વિવાદ સાંભળ્યો. થોડા સમય પછી ચુકાદો આવ્યો. ગંગાબાને ન્યાય મળ્યો. મુખીએ જમીનના રૂપિયા આપવા પડ્યા.

ગંગાબા એકલા હતાં છતાં તેમને ન્યાય મળ્યો.

■ મજૂરને ન્યાય :

નાનું ગામ. ગામમાં એક જમીનદાર. તેમનું નામ જગતસિંહ. તે મજૂરો જોડે રાત દિવસ મહેનત કરાવે. મજૂરોને મજૂરીના રૂપિયા ન આપે. આખું ગામ જગતસિંહથી ડરે.

એક દિવસની વાત છે. એક મજૂરને રૂપિયાની જરૂર હતી. તેણે જમીનદાર પાસે પગારની માગણી કરી. મજૂરે જમીનદાર પાસે મજૂરીના રૂપિયા માગ્યા. જમીનદારે રૂપિયા ન આપ્યા. વિવાદ વધતો ગયો. મજૂરીના રૂપિયા મેળવવા મજૂરે તાલુકા અદાલતમાં અરજી કરી.

મજૂર અને જમીનદારે ન્યાયાધીશ પાસે પોતાની દલીલો કરી. ન્યાયાધીશો વિવાદ સાંભળ્યો. જમીનદારના બચાવ માટે જમીનદારના વકીલે પણ દલીલો કરી. જમીનદાર તાલુકા અદાલતમાં કેસ જુલી ગયો. મજૂર નિરાશ થયો. જમીનદાર આ મજૂરને વધારે હેરાન કરવા લાગ્યો. મજૂરે આ વાત ગામના સરપંચને કરી. સરપંચે મજૂરને જિલ્લા દીવાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરવા સમજાવ્યું.

આટલું જાણો :

દીવાની વિવાદ : • તાલુકા અદાલતમાં ઓછી રકમના દાવાઓ સાંભળવામાં આવે છે. • તાલુકા અદાલતમાં દીવાની દાવા જ સાંભળવામાં આવે છે. • તાલુકા અદાલતમાં મળેલ ન્યાયથી સંતોષ ન હોય તેવા વિવાદ જિલ્લા દીવાની અદાલતમાં આવે છે. • જિલ્લા દીવાની અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ જિલ્લાની બધી અદાલતોના વડા છે. • નિર્દોષ વ્યક્તિને સજા ન થાય તેની બરાબર ચકાસણી કર્યા પછી ચુકાદો આપવામાં આવતો હોઈ સમય લાગે છે. • અદાલતમાં ન્યાય મળવવાની પ્રક્રિયા ખર્ચાળ છે.

સરપંચના કહેવાથી મજૂરે ન્યાય મેળવવા જિલ્લા દીવાની અદાલતમાં ફરિયાદ કરી. મજૂર અને જમીનદારનો કેસ અદાલતમાં ચાલ્યો. મજૂર અને જમીનદારના વકીલોની દલીલો સાંભળ્યા પછી ચુકાદો આવ્યો. લાંબા સમય પછી મજૂરને ન્યાય મળ્યો. જમીનદારને સજા થઈ. મકાન, જમીન અને અન્ય સંપત્તિના વિવાદ દીવાની અદાલત ઉકેલે છે.

■ ધનજીને સજા :

માલપુર ગામની વાત છે. સાંજના સમયે સરપંચ તેમના ગામ તરફ જતા હતા. એક માણસે પાછળથી સરપંચ ઉપર હુમલો કર્યો. આ હુમલામાં સરપંચને ઈજા થઈ. હુમલો કરનાર ધનજી હતો. સરપંચે હુમલો કરવાનો આરોપ ધનજી ઉપર લગાવ્યો. સરપંચે ધનજી પર પોલીસ કેસ કર્યો.

ફરિયાદના આધારે પોલીસે આરોપીને પકડ્યો. પોલીસે ધનજીને ફોજદારી અદાલતમાં હાજર કર્યો. અદાલતમાં સરપંચ અને ધનજીનો વિવાદ ચાલ્યો. ધનજીના વકીલે ધનજીના બચાવમાં દલીલો કરી. ન્યાયાધીશો ચુકાદો આવ્યો. ધનજીને જેલની સજા થઈ. સરપંચને ન્યાય મળ્યો.

ચોરી, લૂંટફાટ, મારામારી, ખૂન, ઝડપ તથા શારીરિક ઈજાઓના વિવાદ ફોજદારી અદાલત ઉકેલે છે.

આટલું જાણો :

ફોજદારી વિવાદ • દરેક જિલ્લામાં એક ફોજદારી અદાલત હોય છે. ફોજદારી અદાલતમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને જરૂર જણાય તો મદદનીશ ન્યાયાધીશ હોય છે. • ફોજદારી દાવામાં પોલીસ - ફરિયાદને આધારે આરોપીને પકડે છે. • આરોપીને ફોજદારી અદાલતમાં હાજર કરવામાં આવે છે. • મુખ્ય ન્યાયાધીશ તેમના મદદનીશ ન્યાયાધીશના આપેલા ચુકાદા સામે અપીલ સંભળે છે. • ફોજદારી અદાલત ગુનાની ગંભીરતાને આધારે દંડ, જેલની સજા કે હત્યા જેવા કેસમાં મૃત્યુદંડની સજા કરે છે. • બરાબર ચકાસણી કરી ચુકાદો આપવાનો હોવાથી ક્યારેક ચુકાદો આવવામાં સમય લાગે છે.

-----x-----x-----x-----x-----x-----x-----x-----

૧૪. ગ્રાહક-સુરક્ષા

વિદ્યાર્થીઓ ગ્રાહક-સુરક્ષા અને ગ્રાહકના અધિકારો વિશે આજે છે. તમારે પેનિસિલ, રબર, પેન કે કંપાસબોક્સની જરૂર પડે છે. તમે દુકાનમાંથી ખરીદી કરો છો. ઘરમાં અનાજ, ધી, તેલ, ખાંડ કે કાપડની જરૂર પડે તો ઘરના વડીલો આ ખરીદી કરે છે. આ બધું આપણને ગામની કે શહેરની દુકાનમાંથી મળે છે. વસ્તુની ખરીદી કરવા કિંમત ચૂકવવી પડે છે. પૈસા આપી વસ્તુ ખરીદનાર ગ્રાહક કહેવાય છે. ગ્રાહક ઘણી વખત ખરીદી કરવામાં છેતરાય છે. પૈસા ખર્ચવા છતાં સારી વસ્તુ મળતી નથી.

ગ્રાહક તરીકે આપણને નુકસાન ન થાય અને સારી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ મળી રહે તે માટે સરકાર દ્વારા ચોક્કસ પ્રકારની ચકાસણી કરી વિવિધ નિશાની લગાવવામાં આવે છે.

આશાબહેનનો પંખો બે મહિનામાં બગડી ગયો. આશાબહેને પંખો લીધો હતો તે દુકાનદારને ફરિયાદ કરી. આ દુકાનદારે બગડેલો પંખો પરત લીધો. દુકાનદારે આશાબહેનનો બગડેલો પંખો પરત લઈ તેમને નવો પંખો આપ્યો.

શિલ્પાબહેન પણ નવો પંખો લાવ્યા હતાં. તેમનો પંખો બગડ્યો. શિલ્પાબહેને પંખો ખરીદી હતો તે દુકાનદારને ફરિયાદ કરી. દુકાનદારે ખરીદીનું બિલ માંગ્યું. શિલ્પાબહેન પાસે ખરીદીનું બિલ ન હતું. તેમને પંખાનું સમારકામ કરાવવાનો ખર્ચ થયો.

■ ગ્રાહકના અધિકાર :

- ગ્રાહકના પૈસાનું પૂરેપૂરં વળતર મળે તે માટે ગ્રાહકને અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે.
- માલની જાણકારી મેળવવાનો, માલની પસંદગી કરવાનો અને ખરીદેલા માલના અસંતોષ સામે ગ્રાહકને ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર છે.
- ગ્રાહકને માલની ખરીદીનું બિલ માંગવાનો અધિકાર છે.
- બિલ લેવાથી અમૃક રકમ સરકારમાં જાય છે. સરકાર આ ભંડોળનો ઉપયોગ આપણી સુવિધા માટે કરે છે.

આટલું જાણો :

ગોરંટી : (૧) વસ્તુની ખરીદીની સાથે જ ગોરંટી શરૂ થાય છે. (૨) ખરીદેલી વસ્તુ કે તેનો ભાગ બગડે તો ‘ગોરંટી’ હોવાથી વસ્તુ બદલી આપવાની દુકાનદારની જવાબદારી છે. (૩) ગોરંટી ફરિયાદ - નિવારણની શક્યતા અંગેનો આધાર છે. (૪) ખરીદીના સમયની ચોક્કસ સમય મર્યાદા સુધી ગોરંટી મળે છે.

વોરંટી : (૧) વસ્તુની ખરીદીની સાથે જ વોરંટી શરૂ થાય છે. (૨) ખરીદેલી વસ્તુ બગડે અથવા તેનો એક ભાગ બગડે અનો વોરંટી હોય તો રિપેસિંગની જવાબદારી દુકાનદારની બને છે. (૩) વોરંટી ફરિયાદ - નિવારણની શક્યતા અંગેનો આધાર છે. (૪) ખરીદીના સમયથી ચોક્કસ સમયમર્યાદા સુધી વોરંટી હોય છે.

■ તમ શું કરશો ?

નીચે દર્શાવેલ પરિસ્થિતિમાં તમે શું કરશો તે (અ) અને (બ) આધારે નક્કી કરી વિધાન પૂર્ણ કરો.

- (૧) હું બજારમાં ખરીદી કરવા જાઉં તો, (અ) દુકાનદાર આગ્રહ કરીને આપે તે વસ્તુ ન ખરીદું. (બ) મને પસંદ હોય તે ખરીદું.
- (૨) હું દુકાનદાર પાસેથી, (અ) બિલ લઈને ખરીદી કરીશ. (બ) બિલ લીધા વગાર ખરીદી કરીશ.

આટલું જાણો :

ફરિયાદ ક્યાં કરવી ? ● આપણા દેશમાં ગ્રાહક - સુરક્ષા પ્રવૃત્તિનો આરંભ ૧૯૭૨માં થયો. ગ્રાહક - સુરક્ષા માટે સરકાર સર્વેચ્યુક સંસ્થાઓ કે મંડળોની સ્થાપનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

● જિલ્લા ફોરમ : જો કોઈ વસ્તુ અથવા સેવાનું મૂલ્ય કે માંગવામાં આવેલ વળતરની કિંમત વીસ લાખ રૂપિયા હોય તો ફરિયાદ જિલ્લા ફોરમમાં નોંધાવી શકાય. ● રાજ્ય કમિશન : વીસ લાખ રૂપિયાથી વધુ અને એક કરોડ રૂપિયા સુધી છેતરાયાની કે મૂલ્યની વળતર બાબતે

■ આશાબહેનનો પંખો :

આશાબહેનને બજારમાંથી પંખાની ખરીદી કરવી હતી. પંખો ખરીદવા તે દુકાનમાં ગયાં. પંખાની કિંમત ચૂકવવા છતાં દુકાનદાર બિલ આપતો ન હતો. દુકાનદાર બિલ આપતો ન હોવાથી આશાબહેને પંખો ન ખરીદો. તે બીજુ દુકાને ગયાં. બીજુ દુકાનેથી પંખાની ખરીદી કરી તેમણે બિલ લીધું.

વિવાદ હોય તો ફરિયાદ રાજ્ય કમિશનમાં નોંધાવી શકાય છે.

- રાષ્ટ્રીય કમિશન : એક કરોડ રૂપિયાથી વધુ રૂપિયા સુધી છેતરાયાની કે મૂલ્યની વળતર બાબતે વિવાદ હોય તો રાષ્ટ્રીય કમિશનમાં નોંધાવી શકાય.
- ગુજરાતમાં મુખ્ય કાર્યાલય : નિયંત્રક કાનૂની માપવિજ્ઞાન અને નિયામક, ગ્રાહક બાબતો, તોલમાપ ભવન, સારંગપુર, અમદાવાદ.

ઘણી બધી ચોક્સાઈ રાખવા છતાં ગ્રાહક છેતરાય છે. તોલમાં ખરીદનારને ઓછું મળે તેવા ખોટા અંદાજના બાટ કે પથ્થર

દ્વારા તોલ કરીને ગ્રાહકને છેતરવામાં આવે છે. વર્તમાનપત્રો, રેડિયો કે ટી.વી. ઉપર આવતી કેટલીક જાહેરાતો દ્વારા ગ્રાહકને લોભામણી રીતે છેતરવામાં આવે છે.

રૂપિયા ખર્ચીને ખરીદેલ સામાન ગુણવત્તામાં સારો ન હોય, વેપારીને ફરિયાદ કરવા છતાં તે આપણી સારી વાત ન સ્વીકારે તો, ગ્રાહક - સુરક્ષા મંડળનો સંપર્ક કરવાથી જ્યાય મળ છે.

૧૫. આપણી પૃથ્વી

વિદ્યાર્થીઓ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર મહત્વના અક્ષાંશવૃત્ત, ભૂમિખંડો અને મહાસાગરો વિશે જાણે છે.

આપણે સૌ પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ. પૃથ્વી ખૂબ વિશાળ છે. તેની સપાઠી પર પાણી અને જમીન રહેલાં છે. દૂર દૂર સુધી નજર કરતાં આકાશ અને જમીન કોઈ છેડે અડતાં હોય તેવું ભાસે છે. હકીકતમાં તેમ નથી. પૃથ્વીના આકાર વિશે તમે શું વિચારો છો ?

સૂર્ય અને ચંદ્રની જેમ પૃથ્વી પણ એક મોટો ગોળો અને સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ છે. પૃથ્વીની વિશાળતાને લીધે આપણાને તે એકદમ સપાટ જણાય છે, પરંતુ કેટલાક અવકાશયાત્રીઓએ ચંદ્ર પર જઈને વિશિષ્ટ કેમેરા વડે પૃથ્વીના ફોટો પાડ્યા. તેનાથી પૃથ્વી વિશે મહત્વની માહિતી મળી. તે મુજબ આપણી પૃથ્વી એકદમ ગોળ નથી. તે લગભગ નારંગીની જેમ જ ઉપર નીચેથી સહેજ ચપટી ગોળ છે. પૃથ્વી એક બહુ જ મોટો ગોળો છે. પણ તેની ગોળાઈ બહુ જ ઓછી છે. આ કારણથી પૃથ્વીનો નાનો ભાગ આપણાને સપાટ જેવો દેખાય છે. આટલી વિશાળ જણાતી પૃથ્વી કદમાં સૂર્ય કરતાં તો ઘણી નાની છે.

પૃથ્વીનો અભ્યાસ કરવા માટે પૃથ્વીના ગોળાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેની ઉપર દુનિયાનો નકશો દોરેલો હોય છે. તેમાં ભૂમિખંડો અને મહાસાગરો તથા મહત્વનાં વૃત્તોનાં નામ લખેલા હોય છે. પૃથ્વીનો આ ગોળો એ પૃથ્વીની નાની ‘પ્રતિકૃતિ’ છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર આડી અને ઊભી રેખાઓ છે. તે માત્ર કલ્પિત રેખાઓ જ છે, પરંતુ આ કલ્પિત રેખાઓ દ્વારા પૃથ્વી પરના કોઈ પણ સ્થળનું ચોક્કસ સ્થાન જાણી શકાય છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર મધ્યમાં આડી ગોળાકાર રેખા દોરેલી છે. આ રેખાને ‘વિષુવવૃત્ત’ કહે છે. જે પૃથ્વીની મધ્યમાંથી પસાર થાય છે. ‘વિષુવવૃત્ત’ની ઉપર તરફનો પૃથ્વીના ગોળાનો જે ભાગ છે તે ‘ઉત્તર ગોળાઈ’ અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ તે ‘દક્ષિણ ગોળાઈ’ છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર વિષુવવૃત્ત ઉપરના ઉત્તર ગોળાઈ ભાગમાં એક તૂટક આડી રેખા દોરેલી છે તેને ‘કર્કવૃત્ત’ કહે છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર વિષુવવૃત્તથી નીચેના દક્ષિણ ગોળાઈ ભાગમાં એક તૂટક આડી રેખા દોરેલી છે તેને ‘મકરવૃત્ત’ કહે છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર કર્કવૃત્તથી ઉત્તર તરફ એક તૂટક આડી રેખા દોરેલી છે તેને ‘ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત’ કહે છે.

પૃથ્વીના ગોળા પર મકરવૃત્તથી દક્ષિણ તરફ એક તૂટક આડી રેખા દોરેલી છે. તેને ‘દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત’ કહે છે.

કર્કવૃત્ત અને મકરવૃત્ત બંનેને અયનવૃત્તો કહેવામાં આવે છે. અયન એટલે ‘વિષુવવૃત્તની ઉત્તરમાં કર્કવૃત્ત સુધી તેમજ દક્ષિણમાં મકરવૃત્ત સુધી દેખાતી સૂર્યની ગતિ – એ ગતિને લાગતો સમય છ મહિનાનો ગણાય છે.’

પૃથ્વી 66.5° ને ખૂણે નમેલી છે. આથી સૂર્યનાં સીધાં કિરણો વિષુવવૃત્તની બંને બાજુએ કર્કવૃત્ત અને મકરવૃત્ત વચ્ચે જ પડે છે.

પૃથ્વીનો આકાર અને પૃથ્વીના ગોળા ઉપર દોરેલી કલ્પિત રેખાઓ વિશે જાણ્યું. હવે પૃથ્વી પર આવેલા ભૂમિખંડો અને મહાસાગરોની ઓળખ દુનિયાના નકશાની મદદથી કરીએ.

■ ભૂમિખંડો :

પૃથ્વી ઉપર નાના-મોટા ભૂમિ વિસ્તારો આવેલા છે. આ ભૂમિ વિસ્તારો એ જ ‘ભૂમિખંડો’ પૃથ્વી પર કુલ સાત ભૂમિખંડો આવેલા છે : (૧) એશિયા (૨) યુરોપ (૩) આફ્રિકા (૪) ઉત્તર અમેરિકા (૫) દક્ષિણ અમેરિકા (૬) ઓસ્ટ્રેલિયા (૭) એન્ટાર્ક્ટિકા.

આપણો દેશ ભારત એશિયાખંડમાં આવેલા છે.

■ મહાસાગરો :

પૃથ્વી પર ભૂમિ વિસ્તારોની જેમ જળ વિસ્તારો પણ આવેલા છે. આ જળ વિસ્તારોને મહાસાગરો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મહાસાગરો નીચે પ્રમાણે છે (૧) પોસ્ટિફિક મહાસાગર (૨) એટલેન્ટિક મહાસાગર (૩) હિન્ડ મહાસાગર (૪) આર્કિટિક મહાસાગર

૧૬. ભારત : સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ

વિદ્યાર્થીઓ ભારતનાં સ્થાન સીમા અને ભૂપૃષ્ઠ વિશે જાણે છે. પૃથ્વી વિશે થોડુક જાણ્યું તેમજ તેના પર આવેલા ભૂમિખંડો અને મહાસાગરોનાં નામનો પટિયાય મેળવ્યો. હવે એશિયા ખંડમાં આપણા દેશનું સ્થાન, સીમા, તેનો વિસ્તાર અને તેના ભૂપૃષ્ઠનો પટિયાય મેળવીએ.

■ ભારતનું સ્થાન :

પૃથ્વીનો ગોળો જોઈએ તો ભારત ઉત્તર ગોળાઈમાં એશિયા ખંડના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો છે. ભારતની મધ્યમાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થાય છે. ભારતની પ્રાણો બાજુઓ જુદા જુદા ગ્રાન્ચ સાગરોથી ઘેરાયેલી છે. તેની પશ્ચિમે અરબસાગર, દક્ષિણે હિન્દ મહાસાગર અને પૂર્વમાં બંગાળાની ખાડી આવેલી છે. નીચે આપેલા એશિયાના રાજકીય નક્શામાં ભારતનું સ્થાન જુઓ:

આટલું કરો :

શિક્ષકમિત્રો : વિદ્યાર્થીઓને દુનિયાના નક્શામાં એશિયા ખંડ બતાવો. એશિયાનો રાજકીય નક્શો લઈ એશિયામાં ભારતનું સ્થાન બતાવો. વિદ્યાર્થીઓને નક્શાનું અવલોકન કરાવો. ભારતની તમામ દિશાઓની સીમા વિશે માહિતી આપો. ભારતની રાજકીય નક્શાનો અભ્યાસ કરી નીચેના કોષ્ટકની વિગતો ભરો :

(૧) નક્શાની મદદથી ગુજરાતનાં પડોશી રાજ્યો શોધી તેમનાં નામ નીચેનાં ખાનામાં લખો

(૧) _____ (૨) _____
 (૩) _____ (૪) _____
 (૫) _____ (૬) _____

(૨) ભારત દેશનાં ક્યાં ક્યાં રાજ્યોને દરિયાઈ સીમા નથી તે લખો

(૧) _____ (૨) _____
 (૩) _____ (૪) _____
 (૫) _____ (૬) _____

(૩) ભારત દેશનાં ક્યાં ક્યાં રાજ્યો દરિયાઈ સીમા ધરાવે છે તે લખો :

(૧) _____ (૨) _____
 (૩) _____ (૪) _____
 (૫) _____ (૬) _____

■ ભારતની સીમાઓ :

ભારતની ગ્રાન્ચ બાજુએ દરિયાઈ સીમા અને એક બાજુએ જીમીન સીમા છે. આમ, ભારતને દરિયાઈ અને જીમીન સીમા એમ બે સીમા છે.

ભારતની દરિયાઈ સીમા પશ્ચિમે અરબસાગર, દક્ષિણે હિન્દ મહાસાગર અને પૂર્વ બંગાળાની ખાડી સાથે જોડાયેલી છે. આ મહાસાગરોમાં આવેલા અંદમાન-નિકોબાર અને લક્ષ્ણદીપ ટાપુઓ પણ ભારતનો એક ભાગ છે.

ભારતની ઉત્તરની જીમીન સીમાએ હિમાલયની વિશાળ અને ઊંચી ગિરિમાળા ઉપરાંત ચીન, નેપાળ અને ભૂતાન દેશોની સીમા આવેલી છે. ઉત્તર જમ્બુ-કશ્મીરની થોડીક જીમીનસીમા અફધાનિસ્તાન સાથે જોડાયેલી છે.

ભારતની વાયવ્ય સીમાએ પાકિસ્તાન દેશ આવેલો છે. ભારતની પૂર્વ સીમાએ બાંગ્લાદેશ અને મ્યાનમાર દેશ આવેલા છે. દક્ષિણ સીમાએ શ્રીલંકા દેશ આવેલો છે.

■ ભારતનો વિસ્તાર :

ઉત્તરે કશ્મીરથી દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધીની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ આશારે ૩૨૧૪ કિ.મી. છે. જ્યારે પૂર્વે અરુણાચલથી પશ્ચિમે ઝારકા સુધીની પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ આશારે ૨,૬૩૩ કિ.મી. છે. ભારતનો જીમીન વિસ્તાર લગભગ ૩૨,૮૭,૨૬૩ ચોરસ કિલોમીટર છે, જેથી વિસ્તારની દર્શિયા દુનિયાના દેશોમાં ભારતનું સ્થાન સાતમું છે.

ભારતનો આકાર ઉત્તરમાં સાંકડો, મધ્યમાં પહોળો અને દક્ષિણે સાંકડો થતો જાય છે. ભારતમાં કુલ ૨૯ રાજ્ય અને ૬ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો આવેલા છે.

ભારતના સ્થાન, સીમા અને વિસ્તારનો પટિયાય આપણે મેળવ્યો. હવે ભારતના ભૂપૃષ્ઠ વિશે જાણીએ.

■ ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ :

પૃથ્વી પરની જીમીન સપાટીને ભૂપૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ એક જ પ્રકારનું નથી. તેમાં ઘણી બધી વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. તેના કેટલાક ભાગોમાં ઊંચા ઊંચા પર્વતો તો કેટલાક ભાગોમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો છે. વળી, તેના કેટલાક ભાગોમાં વિશાળ સમતલ ફળદુપ મેદાનો છે, તો કેટલાક ભાગોમાં વેરાન રણપ્રદેશ છે. તો વળી કેટલાક ભાગોમાં સમુદ્રકિનારો અને મેદાનપ્રદેશ જેવી વિવિધતાવાળું ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ છે.

ભૂપૃષ્ઠની દર્શિયા ભારતને નીચે જેવા પાંચ ભાગોમાં વહેંચી શકાય : (૧) ઉત્તરનો પર્વતીયપ્રદેશ (૨) ઉત્તરનો મેદાનપ્રદેશ (૩) મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ (૪) દરિયાકિનારાનાં સાંકડાં મેદાનોનો પ્રદેશ (૫) રણપ્રદેશ

■ ભારતના ભૂપૃષ્ઠના આ ભાગો વિશે જાણીએ :

(૧) ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ :

હિમાલય એ કોઈ એક પર્વત નથી. ઘણા બધા પર્વતોની હારમાણા છે. તેને હિમાલયની પર્વતમાણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે વિશ્વની સૌથી ઊંચી પર્વતમાણા છે. ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશના બે વિભાગ છે.

(અ) હિમાલયની પર્વતમાણા : ભારતનું માઉન્ટ ગોડવિન ઓસ્ટ્રેન (૮,૬૧૧ મીટર) તથા નેપાળમાં આવેલું દુનિયાનું સૌથી ઊંચુ શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ (૮,૮૪૮ મીટર) આ પર્વતમાણામાં આવેલું છે. ઉપરાંત બદરીનાથ, અમરનાથ અને કેદારનાથ યાગ્રાધામો તેમજ શ્રીનાગર, સિમલા, મસૂરી, અમ્બોડા, નૈનીતાલ અને દાર્જિલિંગ જેવાં ગિરિનગરો આ પર્વતમાણામાં આવેલા છે.

આ પર્તમાળામાં પ્રવેશ કરવા માટે સાંકડા પહાડી માર્ગો પણ આવેલા છે. આ માર્ગોને ‘દૂન’ અને ‘કાર’ કહે છે. અહીં આવેલા ‘દહેરાદૂન’ અને ‘હિન્દાર’ શહેરોનાં નામ આ ઉપરથી પડ્યા છે.

(બ) હિમાલયની પૂર્વનો દુંગારાળ પ્રદેશ : હિમાલયની પૂર્વમાં આવેલો આ પ્રદેશનો મોટો ભાગ દુંગારાળ છે. અહીં ‘પતકોઈ’ અને લુશાઈની પર્વતમાળા’ ભારતની પૂર્વ સરછદે છે. આ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તારેલી ગારો, ખાસી, જૈન્તિયા અને ‘નાગા’ની દુંગારમાળાઓ આવેલી છે. આ દુંગારમાળાઓ બહુ ઊંચી નથી.

(૨) ઉત્તરનો મેદાનપ્રદેશ :

ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશની રચના હિમાલયમાંથી નીકળતી સત્તલુજ, ગંગા, યમુના, બ્રહ્મપુરા જેવી મોટી નદીઓ અને તેમને મળતી નદીઓના કાંપથી થઈ છે.

આ મેદાનોનો પ્રદેશ ઉત્તર ભારતનો ઘણો મોટો વિસ્તાર રોકે છે. આથી તે ‘ઉત્તરનો મેદાનપ્રદેશ’ પણ કહેવાય છે. આ મેદાનપ્રદેશની ગણના નદીઓએ બનાવેલા દુનિયાના મોટાં મેદાનોમાં થાય છે.

નદીઓનાં સમતલ મેદાનોનો આ પ્રદેશ ભારતનો સૌથી સમૃદ્ધ અને વિકસિત છે. આ પ્રદેશમાં દિલ્લી, આગ્રા, કાન્પુર, લખનો, અલાહાબાદ, વારાણસી, પટના અને કોલકાતા વગેરે મોટાં શહેરો આવેલાં છે. આ પ્રદેશમાં માનવવસ્તી ખૂબ જ ગીય છે.

(૩) મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉત્થાપ્રદેશ :

નદીઓનાં સમતલ મેદાનોના પ્રદેશની દક્ષિણે મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉત્થાપ્રદેશ આવેલો છે. આ પ્રદેશ ઊંધા ત્રિકોણ આકારમાં વિસ્તારેલો છે. આ ઉત્થાપ્રદેશ ઉપરથી પહોળો અને નીચેથી સાંકડો છે. તેની પ્રણ બાજુએ સમૃદ્ધો આવેલા હોવાથી તે ‘ઝીપકલ્પ’ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ ખૂબ જૂનો અને સખત ખડકોનો બનેલો છે. આ ઉત્થાપ્રદેશની વચ્ચે નર્મદા અને શોણ નદીની ખીણ આવેલી છે. આથી તેના બે ભાગ પડે છે. ઉત્તરનો ભાગ ‘માણવાનો ઉત્થાપ્રદેશ’ અને દક્ષિણનો ભાગ ‘દખ્ખણનો ઉત્થાપ્રદેશ’ નામે ઓળખાય છે. ઉત્થાપ્રદેશની જમીન મેદાનોના પ્રદેશ જેટલી ફળદ્રુપ નથી તેમ છતાં કાળી છે. આથી ઘણા વિસ્તારોમાં ખેતી સારી થાય છે. આ ઉત્થાપ્રદેશ ભારતનો ખનીજ ભંડાર કહેવાય છે. અહીંથી અનેક ખનીજો મળે છે. આ પ્રદેશમાં ઊઠી, પંચગીની, મહાબળોશર જેવાં ગિરિમથકો અને બેંગલોર, પૂણે, મૈસુર, હૈદરાબાદ વગેરે

મહત્વનાં શહેરો આવેલા છે.

(૪) દક્ષિયાકિનારાનાં સાંકડાં મેદાનોનો પ્રદેશ :

ભારતની પ્રણે બાજુ દક્ષિયાકિનારો આવેલો છે. આ દક્ષિયાકિનારો આશરે ૭૫૧૭ કિમી લાંબો છે. આ મેદાનોની એક બાજુ સમૃદ્ધ છે તો બીજુ બાજુ દક્ષિણ ભારતનો ઉત્થાપ્રદેશ છે. ભારતના પૂર્વ કિનારે આવેલું મેદાન પૂર્વ કિનારાના મેદાન તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશ ‘મલ્લય ઉદ્યોગ’ માટે જાણીતો છે. આ મેદાનોના દક્ષિયાકિનારે ચેન્નાઈ, પોંડિચેરી, મછલીપઢુમ અને વિશાખાપટનમ વગેરે મોટાં શહેરો આવેલાં છે, જે ભારતનાં જાણીતાં બંદરો પણ છે. ભારતના પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન કહેવાય છે. આ મેદાન પૂર્વ કિનારાના મેદાન કરતાં સાંકડું છે. આ મેદાનનો કેટલોક ભાગ કાળી માટીનો અને કેટલોક ભાગ કાંપની ફળદ્રુપ જમીનનો બનેલો છે. માટે આ મેદાન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન વાહનવ્યવહાર અને મલ્લય ઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે. આ મેદાનોમાં કંડલા, મુંબઈ, મેંગલોર, કાલિકટ અને તિરુવનત્પુરમ વગેરે મેદાનકિનારે આવેલાં મોટાં બંદરો અને જાણીતાં મોટાં શહેરો છે.

(૫) રણપ્રદેશ :

અરવલ્લીની ગિરિમાળાની પશ્ચિમે આવેલો રાજ્યસ્થાનનો પશ્ચિમ ભાગ રણપ્રદેશ છે. તેની જમીન રેતાળ છે. રણની આખોહવા ‘સૂકી’ અને ‘વિષમ’ છે. મોટેભાગે અહીં વરસાદ બહુ જ ઓછો પડે છે. આથી આ પ્રદેશનો ઘણો ભાગ સૂકો, વેરાન અને ઉજજડ છે. પાણીની તકલીફ અને જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની કાયમી હાડમારીને લીધે આ પ્રદેશમાં વસ્તી ખૂબ જ ઓછી છે. રાજ્યસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં રણપ્રદેશમાં સત્તલુજ નદીમાંથી ઈંડિરાનહેર દ્વારા સિંચાઈ પૂરી પાડવામાં આવતાં રણપ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ હિન્દીયાળો બન્યો છે અને ત્યાં ખેતીનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે.

કરણનો રણપ્રદેશ રાજ્યસ્થાનના રણપ્રદેશથી જુદો છે. ગુજરાતમાં આવેલું કરણનું રણ એ વિશાળ ખારોપાટ છે. જે મોટા રણ અને નાના રણ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં ધરતીએ જાણે સફેદ ચાદર ઓટી હોય તેવો આ વિસ્તાર દેખાય છે. વિશ્વમાં આ પ્રકારનું રણ માત્ર કરણમાં જ છે.

ભારતનાં સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર અને ભૂપ્રથળો પરિચય મેળવતા જણાયું કે, ભારતમાં ઘણી બધી વિવિધતાઓ છે. છતાં પણ ભારતની પ્રજા વિવિધતામાં એકતા અનુભવે છે. વિવિધતામાં એકતા એ ભારતની સારી ઓળખ છે.

૧૭. ભારત : આબોહવા

વિદ્યાર્થીઓ ભારતની આબોહવાની લાક્ષણિકતાઓ વિશે જાણે છે. તમે ભારતનાં ભૌગોલિક સ્થાન, સીમા અને ભૂપૃષ્ઠી તો પરિચિત થયાં છો. હવે આપણે ભારતની આબોહવા અને તેની લાક્ષણિકતાઓ વિશે જાણીએ. તમે જાણ્યું તેમ કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશની આબોહવા તેના પૃથ્વી પરના સ્થાન અને ભૂપૃષ્ઠ પર આધાર રાખતી હોય છે. ભારતની આબોહવા પણ તેના સ્થાન અને ભૂપૃષ્ઠ પર આધારિત છે.

■ ભારતની આબોહવાની લાક્ષણિકતાઓ :

ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ વિવિધતાવાળું છે ભારતની ભૌગોલિક રચનાને કારણે પણ ભારતની આબોહવામાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. (૧) ભારતની ગ્રાન્ડ બાજુ સમુદ્ર છે. તેથી સમુદ્રકિનારા પરનાં અને નજીકનાં સ્થળોએ ગરમી ઓછી અને ઢંડી ઓછી લાગે છે. આમ, અહીંની આબોહવા સમ છે. જેકે વિષુવવૃત્તથી થોડે જ અંતરે આ પ્રદેશ છે. એને કારણે ગરમીનો અનુભવ થાય છે. (૨) ઉત્તર ભારત અને મધ્ય ભારત દરિયાથી ઘણા દૂર છે. તેથી ત્યાં ઉનાળામાં ખૂબ ગરમી હોય છે અને શિયાળામાં ખૂબ ઢંડી હોય છે. આમ, અહીંની આબોહવા વિષમ છે. (૩) દરિયા પરથી આવતા પવનો વરસાદ લાવે છે. ભારતમાં મોટા ભાગે વરસાદ અરબસાગર અને બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા પવનો લાવે છે. (૪) વરસાદના પવનોને અવરોધનાર ઊંચા પર્વત હોય ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે. (૫) ભારતમાં બધી એકસરખો વરસાદ થતો નથી. ઉપરાંત, અહીં વરસાદ અનિયમિત અને અનિશ્ચિત પણ છે.

મોસમ પ્રમાણે બદલાતા પવનો એ ભારતની આબોહવાની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. ભારતમાં ગ્રાન્ડ અંતુઓ છે (૧) શિયાળો (૨) ઉનાળો (૩) ચોમાસું

(૧) શિયાળો :

ભારતમાં ડિસેમ્બર મહિનાથી ફેબ્રુઆરી મહિના સુધી શિયાળાની અંતુ અનુભવાય છે. આ અંતુમાં ઉત્તર તરફણી ઢંડા પવનો વાય છે. એ પવનો જમીન પરથી આવે છે એટલે વરસાદ પડતો નથી. બહુ ઊંચાઈ પર આવેલ સ્થળોએ સખત ઢંડી પડે છે. હિમાલયમાં ઘણી વાર હિમવર્ષા થાય છે. ત્યારે ઉત્તર ભારતમાં ઢંડીનું પ્રમાણ વધી જાય છે. દક્ષિણ ભારત વિષુવવૃત્ત નજીક છે તેથી અહીં બહુ ઢંડી પડતી નથી. દરિયાકિનારાનાં સ્થળોએ પણ બહુ ઢંડી પડતી નથી.

(૨) ઉનાળો :

ભારતમાં માર્ચ મહિનાથી મે મહિના સુધી ઉનાળાની અંતુ અનુભવાય છે. ઉનાળામાં હવામાન સૂક્ષું રહે છે. ઉનાળામાં ઉત્તર ભારત કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં ઓછી ગરમી હોય છે. ઊંચાઈ પર આવેલા પહાડી પ્રદેશોમાં ઉનાળામાં બહુ ગરમી હોતી નથી. રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતમાં સૌથી વધારે ગરમી પડે છે. ઉત્તર ભારતમાં ખૂબ ગરમ પવન વાય છે, જેને 'લૂ' કહેવાય છે.

(૩) ચોમાસું :

ભારતમાં જૂન મહિનાથી સપ્ટેમ્બર મહિના સુધી સામાન્ય રીતે ચોમાસું હોય છે. અરબસાગર પરથી આવતા પવનો દક્ષિણ ભારત, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને ઉત્તર ભારતમાં વરસાદ લાવે છે. બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા પવનો અસમ, મેઘાલય, પશ્ચિમ બંગાળ વગરે પૂર્વ ભારતનાં રાજ્યોમાં વરસાદ લાવે છે. પાછા ફરતા મોસમી પવનોની અંતુમાં ઓકટોબર અને નવેમ્બરનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આટલું જાણો :

- ભારતની આબોહવામાં કેટલી બધી વિવિધતા છે! કેરળના વતનીને શિયાળા જેવી અંતુ જ ન લાગે અને તેને ગરમ કપડાની કદી જરૂર જ ન પડે, પણ પંજાબના વતનીને શિયાળામાં ગરમ કપડાં વગર જરા પડા ન ચાલે. જ્યારે કશીરના વતનીને ઢંદીથી બચવા ગળે કાંગડી બાંધીને ફરું પડે. છે ને નવાઈની વાત. ● ભારતમાં વરસાદની શરૂઆત તેના દક્ષિણ છેડાથી થાય છે. ● આ પવનો દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતા જાય તેમ તેમ તેમનામાં ભેજ ઓછાં થતો જાય છે. ● પૂર્વ ભારતમાં આવેલી ટેકરીઓ બંગાળાની ખાડી પરથી આવતાં ભેજવાળા પવનોને રોકે છે. તેથી ઉત્તર પૂર્વનાં રાજ્યોમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ચેરાપુંજી અને મોનસિરમાં દુનિયાનો સૌથી વધુ વરસાદ પડે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં આવેલી ટેકરીઓ અરબસાગર પરથી આવતા ભેજવાળા પવનોને રોકે છે. તેથી પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકિનારે વરસાદ વધારે પડે છે. ● દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા તમિલનાડુ માં શિયાળામાં પણ વરસાદ પડે છે.

કેટલીક વાર ચોમાસા દરભિયાન સમુદ્રમાં વાવાડોડું આવે છે અને ભારતે વરસાદ થાય છે. દરિયાકિનારાનાં સ્થળો આ વાવાડોડાથી તારાજ થાય છે. ખૂબ માલ અને જાનનાની થાય છે. ઈ.સ. ૨૦૦૫માં આવેલા આવા જ એક દરિયાઈ વાવાડોડાએ ઓર્ઝિસાના દરિયાકિનારે આવેલા પ્રદેશોમાં પુષ્કળ નુકસાન કર્યું હતું.

ભારતની આબોહવામાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. અહીં અસમ અને મેઘાલય જેવા પુષ્કળ વરસાદ મેળવતા પ્રદેશો છે, તો રાજસ્થાનના રણપ્રદેશ જેવા ઘણો ઓછો વરસાદ મેળવતા પ્રદેશો પણ છે.

૧૮. ભારત : કુદરતી સંપત્તિ

૩.૬.૭ વિદ્યાર્થીઓ ભારતની કુદરતી સંપત્તિના વિવિધ પ્રકારો અને તેના મહત્વ વિશે જાણો છે.

■ કુદરતી સંપત્તિ :

કુદરત પસેથી પ્રાણ થયેલી સંપત્તિને કુદરતી સંપત્તિ કહે છે. દરેક રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસનો એક મુખ્ય આધાર તે રાષ્ટ્રની કુદરતી સંપત્તિ પર રહેલો છે. હવા, સૂર્યપ્રકાશ, જળ, જમીન, જંગલો, જાનવરો, ખનીજો વગેરે કુદરતી સંપત્તિ છે. આપણા દેશને કુદરત દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં કુદરતી સંપત્તિ પ્રાણ થયેલ છે.

■ જળ સંપત્તિ :

ભારતની જળ સંપત્તિમાં નદીઓ, સરોવરો અને સાગરોનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ભારતની મુખ્ય નદીઓ ગંગા, યમુના, બ્રહ્મપુરા છે. આ નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળતી હોવાથી બારેમાસ પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ગંગા-યમુના નદીઓ સમતલ પ્રદેશમાંથી વહેતી હોવાથી જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી છે. દક્ષિણ ભારતની મુખ્ય નદીઓ નર્મદા, તાપી, મહીં, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી છે. આ પૈકી કેટલીક નદીઓ ઉનાળમાં સુકાઈ જાય છે. આ નદીઓ અસમતલ પ્રદેશમાં વહેતી હોવાથી ઊંચા અને સીધા ટોળાવને કારણે જળધોધ રચાય છે. આ નદીઓનો જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. પણ જળધોધને લીધે જળવિધૂત ઉત્પણ થઈ શકે છે.

ભારતનાં સરોવરો - તળાવોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે. હિમાલયમાં નૈનીતાલ નામના સરોવરને કિનારે સુંદર ગિરિમથક વિકસ્યું છે. કશ્મીરમાં દલ, વુલર મીઠા પાણીનાં સરોવરો છે. રાજ્યસ્થાનમાં સાંભર, ઓરિસસામાં ચિલ્કા, આંધ્રપ્રદેશમાં કોલાર, તમિલનાડુમાં પુલિકટ નામના ખારા પાણીનાં સરોવરો છે.

ભારતનો દરિયાકિનારો આશરે ૭૫૧૭ કિમી લાંબો છે. મુંબઈ, ચેક્ષાઈ, કોલકાતા વગેરે મહત્વનાં બંદરો દ્વારા ભારતનો દુનિયાના બીજા દેશો સાથેનો વેપાર સરળ બને છે.

■ જળ સંપત્તિનું મહત્વ :

(૧) નદીઓ અને સરોવરો ખેતી અને પીવા માટે પાણી પૂર્ણ પાડે છે, તો કેટલીક નદી પર બંધ બાંધીને રચાયેલા સરોવરમાં મીઠા પાણીના માછલા ઉછેરવાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસ્યો છે.
 (૨) સાગરકિનારે મીઠા ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, વહાણ બનાવવાનો, જૂના વહાણ ભાંગવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.
 (૩) સાગરમાંથી મળતી વિવિધ માછલીઓ, કેટલાંક જળચર પ્રાણીઓ, લીલ અને શેવાળ જેવી દરિયાઈ વનરસ્પતિ માનવને ખોરાક - પુરવઠો પૂરો પાડે છે. (૪) ભારતના સાગરના તળ વિસ્તારો ખનીજ સંપત્તિના વિપુલ ભંડાર છે. (૫) સાગરમાં જોવા મળતી કાલું નામની વિશિષ્ટ માછલીની છીપમાંથી મોતી મળે છે, તો કેટલીક માછલીઓ શક્તિ વર્ધક દવાઓ બનાવવા માટે વપરાય છે.

આટલું જાણો :

● વુલર સરોવર ભારતનું સૌથી મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર છે. ● સાંભર ભારતનું સૌથી મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. ● ગંગા નદી ભારતની સૌથી મોટી નદી છે.

■ જંગલસંપત્તિ :

ભૂપૂષ અને આબોહવાની વિવિધતાના લીધે ભારતમાં વિવિધ પ્રકારનાં જંગલો છે. પૂર્વ ભારતના પહાડી પ્રદેશો, હિમાલયના ટોળાવોની તળેટી, અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓ, પશ્ચિમ ઘાટ વગેરે પર આવેલાં જંગલો બારેમાસ લીલાંછમ રહે છે. આ જંગલોમાં વાંસ, રબર, મહોંગની, અબનૂસ વગેરે જેવાં વૃક્ષો જોવા મળે છે.

દક્ષિણાના ઉચ્ચપ્રદેશમાં પાનખર જંગલો આવેલાં છે. સૂકી અતુમાં ત્યાં ઝાડનાં પાન ખરી જાય છે. આ જંગલોમાં સાલ, સાગ, ચંદન, આંબો, લીમડો વગેરે જેવાં વૃક્ષો થાય છે. સાલના લાકડાને લાંબા સમય સુધી ઉદ્ઘાઈ લાગતી નથી. તે કોહવાંતું નથી એટલે તેનો ઉપયોગ રેલવેના પાટા વચ્ચે સ્લીપરો નાખવામાં, પુલો બાંધવામાં, રેલવેના ડબા બનાવવામાં થાય છે. સાગનું લાકડું પણ બહુ મજબૂત અને ટકાઉ હોવાથી ઈમારતોમાં કામ લાગે છે. બિહાર, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક અને મધ્યપ્રદેશમાં સીસમ, ચંદન અને મહુડાનાં વૃક્ષો થાય છે. પંજાબ, રાજ્યસ્થાન, ગુજરાતમાં બાવળ, ખજૂરી, ખેર, લીમડો વગેરે અને પ્રકારનાં વૃક્ષો થાય છે. દરિયાકિનારા પર ભરતીના પાણીથી ઊગતાં વૃક્ષોમાં ચેર, સુંદરી, સોપારી, નાળિયેર, સરા, તાડ વગેરેનાં વૃક્ષો થાય છે.

આટલું જાણો :

● ભારતમાં મલબારી સાગ ઉત્તમ ગણ્યાય છે. ● ચંદન મૈસુરનાં જંગલોમાં થાય છે. ● રણપ્રદેશના રણક્ષેપોમાં ખજૂરી મુખ્ય વનરસ્પતિ છે. ● પમી જૂન વિશ્વ પર્યાવરણ દિન તરીકે ઊજવાય છે.

■ જંગલ સંપત્તિનું મહત્વ :

- (૧) જંગલમાંથી મળતાં ઈમારતી લાકડાનો ઉપયોગ હોડીઓ, વહાણ, ફર્નિચર, બારી - બારણાં બનાવવામાં થાય છે.
  - (૨) વૃક્ષોનાં પોચાં લાકડાંમાંથી દીવાસળી, કાગળનો માવો, કાગળ, ફળો-ચા, દવાઓની પેટીઓ વગેરે બને છે.
  - (૩) જંગલો વાતાવરણમાં ઓક્સિજનની માત્રા વધારી હવાનું પ્રદૂષણ રોકે છે તેમજ ભૂગર્ભજળમાં ઉમેરો કરવામાં સહાયક બને છે.
  - (૪) જંગલોમાંથી લાખ, કાથો, મધ, ગુંદર, વિવિધ પ્રકારની ઔષધિઓ વગેરે મળે છે તેમજ રંગ બનાવવા માટે રસ મળે છે.
  - (૫) વરસાદનાં વાદળોને ખેંચી લાવવામાં વૃક્ષો સહાય કરે છે અને રણ પ્રદેશની રેતીને આગળ વધતી અટકાવે છે.
  - (૬) વૃક્ષોનાં મૂળ જ્મીનનું રક્ષણ કરે છે, ધોવાણ અટકાવે છે, માટીને બાંધી રાખે છે.
  - (૭) વારંવાર પૂર આવતું હોય તે વિસ્તારોનાં જંગલો જાનમાલનું વધારે પડતું નુકસાન થતું રોકે છે.
- જંગલો માનવને પર્યાવરણની બક્સિસ હોવા છતાં ભારતમાં જંગલો સતત ઘટતાં જાય છે, જે દુઃખ બાબત છે. સરકારની રાષ્ટ્રીય વનનીતિ અનુસાર દેશનાં દરેક ગામો અને શહેરોમાં સામાજિક વનીકરણની યોજના અંતર્ગત વૃક્ષો ઉગાડવાની સુંભેશ શરૂ થઈ છે.

■ प्राणी संपत्ति :

પ્રાણીઓ આપણાને કુદરતે આપેલી અમૃત્ય સંપત્તિ છે. આપણા દેશમાં ભૂપૃષ્ઠ, વનસ્પતિ અને આખોહવામાં જેટલું હૈવિદ્ય છે તેટલું જ વૈવિદ્ય પ્રાણી સંપત્તિમાં છે. આ પ્રાણીઓને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) પાલતું પ્રાણીઓ અને (૨) વન્ય પ્રાણીઓ પાલતું પ્રાણીઓમાં બળદ, ગાય, બેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ઘોડા, ખચ્ચર વગોરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે વન્ય પ્રાણીઓમાં સિંહ, વાદ, દીપડો, રીછ, હરણ, હાથી, વાંદરાનો સમાવેશ થાય છે.

■ પ્રાણી સંપત્તિનું મહત્વ :

- (૧) બણદ ખેતી માટે ઉપયોગી છે. હાથી, તીંટ, ઘોટા, ગધેડા, ખરચાર, માલની હેરફેર માટે ઉપયોગી બને છે.
  - (૨) દુધાળાં પશુઓના કારણે ડેરી - ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં વિકસ્યો છે. દૂધમાંથી માખણા, ચીજા, પનીર, દૂધનો પાઉડર, બેલીફૂડ, ધી, ચોકલેટ જેવી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે.
  - (૩) પર્વતીય વિસ્તારોમાં ખરચાર ભારવાહક તરીકે કામ લાગે છે. જ્યારે રણપ્રેદેશમાં તીંટ તેની ઉપયોગિતાને લીધે 'રણનું જહાજ' બન્યું છે.
  - (૪) પ્રાણીઓનાં ચામડાંમાંથી બૂટ, ચંપલ, પાકીટ, પર્વા વગેરે જેવી ચીજો બને છે જ્યારે કેટલાંક પ્રાણીઓની ચરખીમાંથી સાબુ પણ બનાવવામાં આવે છે.
  - (૫) જંગાલમાં રહેતાં હાથી, સિંહ, વાઘ, દીપદા, રીંછ, હરરા, વાંદરા વગેરે પ્રાણીઓ સહેલાણીઓ માટે આકર્ષણાના કેન્દ્રો બન્યાં છે.

■ અભ્યારણો :

પશુ-પંખી નિર્ભય બનીને મુક્ત રીતે હંદોફરી શકે, તેઓનું રક્ષણ થાય તથા સંવર્ધન થાય તે માટે સરકારે જે વિસ્તારને આરક્ષિત જાહેર કર્યા છે તેને ‘અભયારણ્યો’ તરીકે જાહેર કર્યા છે.

પ્રાણીએ

વાધ, રીંછ, હાથી, જંગલી કૂતરા	કોર્બેટ	ઉત્તરાંધ્રાલ
નીલગાય, મોર	રામસાગાર-	રાજસ્થાન
	વનવિહાર	
સાબર	સાચિસ્કા	રાજસ્થાન
સિંહ	સાસણાગીર	ગુજરાત
સુરખાબ, ઘુડખર	કર્શનું રણ	ગુજરાત
હાથી	પેટ્રિયાર	કેરલ
ગંડો	જલદાપરા	પશ્ચિમ બંગાળ
	કાંગીરંગા	અસમ
સાબર, જંગલી દુક્કર	હજારીબાગ	ગુરજાર
આ ઉપરાંત કર્શના રણમાં સુરખાબ જેવાં સોહામણાં પંખીઓ માટે સરખાબાનગર બનાવવામાં આવ્યાં છે.		

■ ਅਨੀਜ ਸੰਪਤੀ :

આપણા દેશમાં ઉધોગોના વિકાસમાં ખનીજોનો ફાળો ખૂબ મહત્વનો છે. લોખંડ, કોલસો, મેંગોનીઝ, બોક્સાઈટ, સોનું, તાંબું, અબરાખ, ગંધક, ચિરોડી, ખનીજતેલ, ગ્રેફાઈટ, ચૂનાના પથ્થર વગેરે ખનીજો આપણા દેશમાંથી ભરી આવતા મહત્વનાં

ખનીજો છે. બિહાર, ઓરિસા, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, જમુ-કાશ્મીર અને ગુજરાતમાં બોક્સાઈટ મળે છે. કર્ણાટકમાં કોલાર ખાતે સોનાની ખાણ અને મધ્યપ્રદેશમાં હીરાની ખાણ, બિહાર, રાજસ્થાન માંથી તાંબું મળે છે. કેરળ અને બિહારમાંથી ગ્રેફ્ઝાઈટ મળે છે. ગંધક અને ચૂનાનો પથ્થર લગભગ ભારતનાં દરેક રાજ્યમાંથી મળે છે. પણ્ણિમ બંગાળ, બિહાર અને ગુજરાતમાં કોલસાની ખાણો આવેલી છે. મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસા, બિહાર, તમિલનાડુ, કર્ણાટક તથા રાજસ્થાનમાં મેંગોનીઝ મળે છે. બિહાર, રાજસ્થાન અને આંધ્યપ્રદેશમાં અબરખનો વિપુલ ભંડાર છે. ચિરોડી તમિલનાડુ, ઉત્તરપ્રદેશ, ગુજરાત, હિમાચલપ્રદેશ, જમુ-કશ્મીરમાંથી મળે છે. ખનીજતેલ અસમ અને ગુજરાતમાંથી મળે છે. ગુજરાતનું અંકલેશ્વર એ ભારતનું સૌથી મોટું તેલક્ષેપ છે. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્યપ્રદેશ કુદરતી ગેસ મળે છે. ખનીજરૂપે કાચું લોખંડ બિહાર, ઓરિસા, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, મધ્યપ્રદેશ વગેરે રાજ્યોમાંથી મળે છે.

■ ਅਨੀਜ ਸੰਪਤਿਨੁੰ ਮਹਿਤਵ :

- (૧) મેંગોનીજ બેટરી અને રેડિયોની બનાવટમાં વપરાય છે.
  - (૨) અકીક સુશોભનની વસ્તુઓ અને અલંકારની બનાવટમાં વપરાય છે.
  - (૩) ખનીજતેલમાંથી પેટ્રોલ, ડીઝિલ, કેરોસીન, કુદરતી ગોસ વગેરે મળે છે તેમજ તેની આડપેદાશોમાંથી સિન્થેટિક ઐસાઓ, રંગો, રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ બને છે.
  - (૪) કોલસામાંથી થર્મલ પાવર (તાપવિધૂત) ઉત્પન્ન થાય છે.
  - (૫) કુદરતી ગોસ વાહનવિવહારનાં સાધનોમાં અને ઉદ્યોગોની ભર્તીમાં સસ્તા બળતણ તરીકે ઉપયોગી છે.
  - (૬) વીજળીનાં સાધનો બનાવવામાં તાંબું તથા અબરખ વપરાય છે.

ખનીજો કુદરતની કીમતી બદ્ધિસ છે. ખનીજોનો મન ફાવે તેમ ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. અનેનો લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ કરવો હોય તો સાચવીને વાપરવા એ જ ઉત્તમ ભાર્ગ છે.

આ તમામ કુદરતી સંપત્તિ આપણી જ છે અને આપણો જ એનું જતન કરવાનું છે એ આપણે ક્યારેય ન ભલીએ.

આટલું જાણો :

અનીજ	રાજ્ય
બોક્સાઈટ	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, ઓરિસ્સા, બિહાર
સોનું	કર્ણાટક (કોલારની ખાણ)
ઢીરા	મધ્યપ્રદેશ (પત્રાની ખાણ)
તાંબું	રાજ્યસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર
એફાઈટ	બિહાર, કેરળ
કોલસો	ગુજરાત, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર
મેંગોનીજ	મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, ઓરિસ્સા
બિહાર	બિહાર, રાજ્યસ્થાન.
અબરખ	બિહાર, રાજ્યસ્થાન, આંધ્રપ્રદેશ
ચિરોડી	ગુજરાત, તમિલનાડુ, ઉત્તરપ્રદેશ, હિમાયત પ્રદેશ
(જિપ્સમ)	જમ્બુ - કર્શમીર
ખનીજતેલ	ગુજરાત, અસમ
કુદરતી ગંસ	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્રપ્રદેશ
કાચું લોખંડ	મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, ઓરિસ્સા, બિહાર

૧૮. ભારત : જમીન, ખેતી અને સિંચાઈ

ભારતની જમીનના પ્રકારો વિશે જાણો છે.

ભારતની ખેતપેદાશો અને તેના ઉત્પાદક પ્રદેશો વિશે જાણો છે.

સિંચાઈના વિવિધ પ્રકારો અને ખેતીમાં તેની ઉપયોગિતા વિશે જાણો છે.

ભારત ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે. ભારતમાં લગભગ ૭૦% જેટલા લોકો ગામડાંઓમાં રહે છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. ખેતીનો મુખ્ય આધાર વરસાદ છે. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ અનેક વિવિધતા ધરાવે છે. તેના દરેક પ્રદેશની આબોહવા જુદી જુદી છે. ભારતમાં વિવિધ પ્રકારની જમીન જોવા મળે છે. આથી ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ખેતીના જુદા જુદા પાક થાય છે.

■ ભારતની જમીન અને ખેતી :

ભારતમાં ફળદુપ જમીન, સૂકી જમીન, ખડકાળ જમીન અને પડતર જમીન આવેલી છે. ભારતના બૌગોલિક વિસ્તારની કેટલીક જમીન સૂકી છે. જ્યારે કેટલીક હાલમાં પડતર પડી છે. આપણા દેશમાં ફળદુપ જમીન પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, બંગાળ, ઓરિસા, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તમિલનાડુ વગેરે રાજ્યોમાં છે.

ભારતના ઉત્તર ભાગમાં પહાડી પ્રદેશ આવેલો છે. અહીં ખડકાળ જમીન છે. ખેતીલાયક જમીનનું પ્રમાણ ઓછું છે. અહીં પહાડોના ટોળાવો પર ચાની ખેતી થાય છે. હિમાલયમાં ટાળવાળા પ્રદેશોમાં સફરજન, લીચી, ચેરી, અખરોટ, કેસરના બાગાચાતી પાકો લેવામાં આવે છે.

ભારતમાં વિવિધ ખેતીના જુદા જુદા પાકો લેવામાં આવે છે. આપણે ખેતીના મુખ્ય પાકો વિશે જાણીએ.

■ ઘઉં :

ઘઉં અનાજનો રાજા ગણાય છે. ભારતમાં ઘઉં શિયાળાની અસ્તુત્વમાં પાકે છે. આમ, ઘઉં રવીપાક છે. તેમાં ઘણાં પોષકતત્વો છે. ઘઉંને સાધારણ પાણી અને કાળી જમીન વધુ અનુકૂળ આવે છે. પંજાબ, હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, રાજ્યાન, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત વગેરે રાજ્યોમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન થાય છે. ગુજરાતમાં ભાલપ્રદેશ ઘઉં માટે પ્રયાત છે.

■ ડાંગર :

ડાંગર ભારતનો બીજો મહત્વનો પાક છે. તે આપણા દેશના મોટા ભાગના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક છે. ડાંગરને વધુ પાણી અને ફળદુપ કંપની જમીન જોઈએ છે. આથી જ્યાં વધુ પાણી મળે તેવાં રાજ્યોમાં ડાંગર થાય છે. ઉત્તરપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, અસમ, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત, ઓરિસા, કેરલ, તમિલનાડુ રાજ્યોમાં આ પાક થાય છે.

■ બાજરી :

ઓછી ફળદુપ જમીનમાં બાજરીનો પાક થાય છે. ગુજરાત, રાજ્યાન, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, હરિયાણામાં આ પાક થાય છે.

■ જુવાર :

ભારતના ઘણા મોટા વિસ્તારમાં જુવારનો પાક થાય છે. જુવારને બહુ ફળદુપ જમીનની જરૂર નથી. રાજ્યાન, ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કણાર્ટક, તમિલનાડુમાં જુવારની ખેતી થાય છે.

■ કઠોળ :

આપણા દેશમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં કઠોળ થાય છે. જમીનની ફળદુપતા જાળવી રાખવા માટે કઠોળનો પાક ઉપયોગી છે. ભારતમાં મગ, ચણા, વાલ, વટાણા, તુવેર, રાજમા, અડન અને મસૂર જેવા કઠોળના પાક થાય છે.

■ ચા :

ચા દુનિયામાં સૌથી વધારે પીવાતું પીણું છે. પર્વતના ટોળાવ પર ચાની ખેતી થાય છે. ભારતમાં સૌથી વધુ ચા અસમમાં થાય છે. પશ્ચિમ બંગાળ, કેરલ, કણાર્ટક, તમિલનાડુમાં પણ ચાનું ઉત્પાદન સારું થાય છે.

■ કપાસ :

સામાન્ય રીતે કાળી ફળદુપ જમીનમાં કપાસનો પાક સારો થાય છે. કપાસના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનું સ્થાન ભારતમાં મોખરે છે. ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતમાં કપાસનો પાક થાય છે. આપણા દેશમાં કપાસમાંથી શુદ્ધ રૂ મેળવીને તેની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

■ મગફળી :

સાધારણ કસવાળી અને ઓછી ફળદુપ જમીનમાં પણ મગફળી ઉગાડી શકાય છે. મગફળીના ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનું સ્થાન મોખરે છે. મહારાષ્ટ્ર, અંધ્રપ્રદેશ, તમિલનાડુ રાજ્યમાં મગફળીનું ઉત્પાદન થાય છે. મગફળી અને કપાસમાંથી ખાદ્યતેલ અને વનસ્પતિ દી બનાવવામાં આવે છે તેલ કાઢી લીધા પછી તેના ખોળનો ઉપયોગ પશુઆહાર માટે થાય છે.

■ શેરડી :

દુનિયામાં સૌથી વધારે શેરડીનું ઉત્પાદન આપણા દેશમાં થાય છે. ફળદુપ જમીનમાં શેરડીનો પાક સારો થાય છે. પંજાબ, હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અંધ્રપ્રદેશ, કણાર્ટક અને તમિલનાડુ રાજ્યોમાં શેરડીનું વાવેતર વધારે થાય છે. શેરડીમાંથી ખાંડ, ખાંડસરી, ગોળ બનાવવામાં આવે છે.

ભારતમાં દરિયાકિનારાના પ્રદેશમાં નાળિયેરી અને તાડનાં વૃક્ષો વધારે થાય છે. અંધ્રપ્રદેશમાં સૂર્યમુખીની ખેતી સારા પ્રમાણમાં થાય છે. કેરલ, કણાર્ટક અને ગોવામાં મરી, ઈલાયરી, સોપારી એન કાજુની ખેતી કરવામાં આવે છે, મધ્યપ્રદેશમાં સોયાબિનનો પાક થાય છે. કણાર્ટકમાં કોફીનું ઉત્પાદન થાય છે.

ભારતમાં કેરી, સફરજન, કેળાં, ચીકુ જેવાં ફળોની પણ ખેતી કરવામાં આવે છે.

આટલું જાણો :

- બાજરી, કઠોળ, ચા અને શેરડીની ખેતીમાં ભારત વિશ્વમાં પ્રથમ નંબરે છે.
- ચોખા, શાણના ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વમાં બીજા નંબરે છે.
- કપાસ, કોપરં, જુવાર અને બટાકાના ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વમાં તીજા નંબરે છે.

■ સિંચાઈ :

ખેતી માટે પૂર્તું પાણી જરૂરી છે. આપણા દેશમાં વરસાદ અનિયમિત અને અચોક્કસ હોવાથી પૂર્તું પાણી મળી રહેતું નથી. તેથી સિંચાઈની જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. નદી ઉપર મોટા બંધ બાંધી સિંચાઈ યોજનાઓ કરવામાં આવે છે.

નદી	બંધ	રાજ્ય	નદી	બંધ	રાજ્ય
ગંગા	બર્ઝની	બિહાર	નરમદા	નવાગામ	ગુજરાત
યમુના	યમુના	દિલ્હી	તાપી	ઉકાઈ	ગુજરાત
સત્તલુઝ	ભાબરા	પંજાબ	મહા	હિરાકુડ	ઓરિસ્સા
બ્રહ્મપુર	બોગાઈંગાંવ	અસમ	ગોદાવરી	જાયકવાડી	મહારાષ્ટ્ર
કાવેરી	ભવાનીસાગર	તમિલનાડુ	કૃષ્ણા	નાગાર્જુનસાગર	અંધ્રપ્રદેશ

નહેરનું પાણી સતત સિંચાઈ માટે વાપરવાથી લાંબાગાળે જમીનની ફળદૂપતમાં ઘટાડો થાય છે. જેના વિકલ્પરૂપે ખેડૂતો ચેકડેમ, ખેતતલાવડી, બોરીબંધ, કૂવા, પાતાળકૂવા વગેરેથી સિંચાઈ કરે છે. મોટી નદીનું પાણી સ્કૂકી નદીમાં નાખી નદીઓનું જોડાણ પણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. ભારતમાં ખેતી આધારિત ઘણા ઉદ્યોગો વિકસ્યા છે, જેનાથી ભારતની પ્રગતિને વેગ મળ્યો છે.

આટલું જાણો :

ભારતમાં આવેલી ઈન્ટિરા ગાંધી કેનાલ એશિયાની સૌથી મોટી કેનાલ છે, જેની લંબાઈ હશે કિમી છે. આ કેનાલમાં રાવી અને બિયાસ નદીઓનું પાણી એકત્ર કરી રાજ્યસ્થાનમાં પાણીની કારમી અછિત અનુભવતા પ્રદેશોમાં હાંચાડવામાં આવે છે, જેથી આ પ્રદેશ હરિયાળો બન્યો છે.

૨૦. ભારત : ઉદ્યોગ :

ગુજરાત વિદ્યાર્થીઓ ભારતમાં ઉદ્યોગોનાં મુખ્ય કેન્દ્ર જાણે છે એ તેને નકશામાં દર્શાવે છે.

આપણા જીવનની જરૂરિયાતો ખેતી અને ઉદ્યોગો પૂરી પાડે છે. આજના સમયમાં ઉદ્યોગોનું મહત્વ ધાણું છે. સિમેન્ટ, કાપડ, વાહનવ્યવહારનાં સાધનો વગેરે માનવજીવન માટેની ઉપયોગી ચીજો ઉદ્યોગો પૂરી પાડે છે. ઉદ્યોગો માટેનો જરૂરી કાર્યો માલ, મૂડી, સંચાલનશક્તિ માટે ખનીજો, કુશળ કારીગરો વગેરે પૂર્તા પ્રમાણમાં હોવાથી ભારતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ દિન - પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ચાલો, આપણે ભારતના ઉદ્યોગો વિશે સમજુએ.

■ સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગ :

સુતરાઉ કાપડ બનાવવા માટે રૂની જરૂર પડે છે. જ્યાં કપાસનો પાક પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતો હોય ત્યાં સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ વિકસે છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તમિલનાડુ વગેરે રાજ્યોમાં કપાસનો પાક પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતો હોવાથી ત્યાં સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ મોટા પાચે વિકસ્યા છે. અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, કોઈમંતુર વગેરે શહેરોમાં કાપડ ઉદ્યોગ વધુ વિકાસ પામ્યો છે.

■ ખાંડ ઉદ્યોગ :

જ્યાં શેરડીનો પાક પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય ત્યાં ખાંડ ઉદ્યોગ વિકસે છે. શેરડીનો રસ કાઢીને તેને ઉકાળી તેમાંથી ખાંડ બનાવાય છે. ભારતમાં ઉત્તરપ્રદેશ ગુજરાત, પંજાબ, બિહાર, તમિલનાડુ, કર્ણાટક વગેરે રાજ્યોમાં ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં આવેલાં છે. ભારતમાં ખાંડનું ઉત્પાદન પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતું હોવાથી ખાંડની નિકાસ થાય છે.

■ સિમેન્ટ ઉદ્યોગ :

સડકો, પુલો, મકાનો વગેરેના બાંધકામમાં સિમેન્ટનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. ભારતમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં સિમેન્ટ ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં વિકસ્યો છે. ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, તમિલનાડુ અને રાજ્યસ્થાન આ ઉદ્યોગ માટે જાણીતાં રાજ્યો છે.

■ કાગળ ઉદ્યોગ :

કાગળ આપણી રોજની વપરાશની વસ્તુ છે. મુદ્રણકામ, વસ્તુઓના પેકિંગમાં આજે કાગળનો ઉપયોગ ખૂબ થઈ રહ્યો છે. તેથી કાગળની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. શેરડીના કૂવા, કાગળની પસ્તી, ઘાઉં-ચોખાની કુશકી તેમજ શાણમાંથી કાગળ બનાવવામાં આવે છે. પશ્ચિમ બંગાળ, ઉત્તરપ્રદેશ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તમિલનાડુ વગેરેમાં કાગળ બનાવવાની મિલો આવેલી છે. ગુજરાતમાં બારેજડી ખાતે કાગળ બનાવવાનું કારખાનું આવેલું છે.

● મધ્યપ્રદેશના નેપાનગરમાં વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતો કાગળ બનાવવાનું કારખાનાં આવેલું છે. ● હોશંગાબાદ અને દેવાસમાં ચલણી નોટો બનાવવાનો કાગળ બને છે.

■ શાણ ઉદ્યોગ :

શાણના દેસામાંથી શાણિયું કાપડ, શાણના કોથળા, કાગળ વગેરે બને છે. શાણની મોટા ભાગની મિલો પશ્ચિમ બંગાળમાં આવેલી હુગાલી નદીના કિનારે વસેલા કોલકાતા શહેરમાં છે. આ ઉદ્યોગ માટેની સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ અહીં છે. તેથી મોટા ભાગનું શાણ અહીંથી નિકાસ કરવામાં આવે છે. શાણના ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં ભારતનાં સ્થાન બીજું છે.

● શાણના ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન બાંગલા દેશનું છે ● ભારતમાં શાણનું સૌથી વધુ વાવેતર પશ્ચિમ બંગાળમાં ગંગાના મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં થાય છે.

■ લોખંડ - પોલાદ ઉદ્યોગ :

ટાંકણી અને સોયથી માંડી મોટા મોટા વિશાળકાય ચંગો અને તેના ભાગો લોખંડ - પોલાદમાંથી બને છે. રોજિંદા જીવનની નાની-મોટી વસ્તુઓ આ ઉદ્યોગ પૂરી પાડે છે. જ્યાં કાચા લોખંડની ખાણ હોય, લોખંડને ગરમ કરી ગાળવા માટે ખનીજ કોલસો તેમજ વીજળીની સગવડ હોય ત્યાં આ ઉદ્યોગ વિકસે છે. આપણા દેશમાં બિલાઈ, જમશેદપુર, બોકારો, ભદ્રાવતી વગેરે સ્થળોએ લોખંડ - પોલાદનાં કારખાનાં આવેલાં છે. ભારતમાં પોલાદ ઉદ્યોગના પિતા તરીકે જમશેદજી ટાટાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

■ પેટ્રોકેમિકલ્સ ઉદ્યોગ :

પૃથ્વીના પેટાળમાંથી ખનીજતેલ મળે છે. તેમાં ઘણા બધા પદાર્થોં ભણેલા હોય છે. ભણેલા પદાર્થોને શુદ્ધ કરીને તેમાંથી કેરોસીન, ડીઝલ, પેટ્રોલ વગેરે જૂદું પાડવામાં આવે છે. તે

પછી જ તેને વિવિધ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આ ઉદ્યોગ ખનીજતેલ પર આધારિત હોવાથી આજના સમયનો મહત્વનો ઉદ્યોગ બન્યો છે. વડોદરા, જામનગર, મુંબઈ, વિશાખાપુરનમ, કોચીન, ચેક્ષાઈ વગેરે શહેરોમાં ખનીજતેલ શુદ્ધ કરવાની રિફાઈનરીઓ આવેલી છે.

● મુંબઈ, વિશાખાપુરનમમાં, હિન્ડુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (HPCL) હસ્તકની રિફાઈનરીઓ છે. ● વડોદરામાં ઈન્ડિયન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (IPCL) ના નામે જાણીતું વિશાળ સંકુલ આપેલું છે.

રંગ - રસાયણોનો ઉદ્યોગ પણ તેમાંથી જ વિકસાવી શકાય. વિવિધ રસાયણો, સોડાઅશા, કોસ્ટિક સોડા, પેટ્રોરસાયણ વગેરે પદાર્થોનું ઉત્પાદન રંગ - રસાયણ અને દવા ઉદ્યોગ અંતર્ગત થાય છે. રાસાયણિક ખાતરનો ઉદ્યોગ પણ આ ઉદ્યોગનો એક ભાગ જ ગણાય. આજે રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ વધતો જાય છે. કલોલ, વડોદરા, સિંદરી, મુંબઈ, ગોરખપુર, દુર્ગાપુર વગેરે ખાતે રાસાયણિક ખાતરનાં કારખાનાં આવેલા છે.

૨૧. ભારત : માર્ગ અને વાહનવ્યવહાર

વિદ્યાર્થીઓ ભારતના માર્ગો અને વાહનવ્યવહારની ઉપયોગિતા જાણે છે.

પહેલાના વખતમાં એક ગામથી બીજા ગામ જવા માટે બળદગાડા, ધોડાગાડી, ઊંટગાડી જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ થતો. તેથી મુસાફરીમાં સમય વધારે લાગતો અને મુશ્કેલી પણ પડતી. આજે આપણે સાઈકલ, સ્કૂટર, રિક્ષા, બસ જેવાં સાધનો દ્વારા મુસાફરી કરીએ છીએ.

આપણા દેશમાં વાહનવ્યવહારનો ઘણો વિકાસ થયો છે ભારતમાં વાહનવ્યવહારના પાંચ પ્રકારનાં માર્ગો આવેલાં છે.

(૧) સડકમાર્ગ (૨) રેલમાર્ગ (૩) હવાઈમાર્ગ (૪) જળમાર્ગ
(૫) રોપ-વે (રજૂ માર્ગ)

■ સડકમાર્ગ :

દુનિયાના વધારે સડકો ધરાવતા દેશોમાં ભારતનો સમાવેશ થાય છે. રેલમાર્ગની સુવિધા ન હોય એવા કુગારાળ પ્રદેશમાં સડકમાર્ગો ઉપયોગી બને છે. આપણા દેશમાં સડકમાર્ગ ચાર પ્રકારના છે.

(અ) રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ : દેશનાં દૂર દૂર મોટાં શહેરોને જોડતા માર્ગોને 'રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ' કહેવાય છે. ગુજરાતમાંથી પસાર થતો રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ નંબર ૮ દિલ્હી, જયપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને મુંબઈને જોડે છે.

(બ) રાજ્ય ધોરીમાર્ગ : આ માર્ગના વિકાસની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની છે. દરેક રાજ્ય પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જુદાં જુદાં જિલ્લા મથકો અને મોટાં શહેરોને જોડતી સડક તૈયાર કરે છે.

(ક) જિલ્લા માર્ગ : દરેક જિલ્લામાં સ્થાનિક વાહનવ્યવહાર માટે ઉપયોગી અને મહત્વના હોય તેવા માર્ગોને 'જિલ્લામાર્ગ' કહે છે. આવા માર્ગો તાલુકા - મથકોને જોડે છે. આ માર્ગો લાંબા અંતરને સાંકળતા નથી. તેમનું ક્ષેત્ર જ જિલ્લા પૂર્તું સીમિત હોય છે.

(દ) ગ્રામમાર્ગ : આપણા દેશના દરેક ગામને ઓછામાં ઓછી એક સડકથી જોડવામાં આવ્યું છે. આ માર્ગ જે તે ગામને નજીકની પાકી સડક સાથે જોડે છે. તેને 'એપ્રોચ રોડ' પણ કહે છે.

આટલું જાણો :

● સૌથી લાંબો રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ નંબર-૭ વારાણસીથી કન્યાકુમારીનો છે, જેની લંબાઈ આશરે ૨૭૭૨ કિમી. છે. ● નેશનલ હાઈવેના માઈલસ્ટોન પીળા રંગથી દર્શાવેલ છે. ● સ્ટેટ હાઈવેના માઈલસ્ટોન લીલા રંગથી દર્શાવેલા હોય છે.

■ રેલમાર્ગ :

જડપી, સર્તી અને સલામત રીતે મુસાફરી અને માલની હેરફેર માટે રેલવે ઉપયોગી છે. જ્યાં જીમીન સમતલ હોય ત્યાં રેલવેના પાટા નાખી શકાય છે. નદી કે ખીણ આવતી હોય ત્યાં પુલ બાંધીને, પર્વતો આવતા હોય ત્યાં તેને વીંધીને કે બોગડાં બનાવી તેમાંથી રેલમાર્ગ પસાર કરવામાં આવે છે. આમ, રેલમાર્ગ શરૂ કરવા પુષ્કળ ખર્ચ કરવો પડે છે.

આટલું જાણો :

● ભારતમાં સૌથી પહેલી રેલવે ૧૮૫૭માં મુંબઈ અને થાણા વચ્ચે શરૂ થઈ. ● દિલ્હી અને કોલકાતામાં ‘મેટ્રો ટ્રેન’ નામે ઓળખાતી ભૂગર્ભ ટ્રેન શરૂ થઈ છે.

એક અદ્ભુત સવારી : મુંબઈથી મેંગલોર જતા પહડાડો, જંગલો, કોતરો, નદીનાળાં અને નાળિયેરની ગીયોગીય વનરાજીઓ વચ્ચે કોંકણ રેલવે દીકે છે. કલાકના ૧૬૦ કિ.મી. ઝડપે દોડતી આ રેલવેના માર્ગમાં ૮૨ બોગાં, ૧૭૮ મોટા પુલો અને ૧૮૧૮ નાના પુલો છે. આ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરવી એક અદ્ભુત લહાવો જ છે!

પહેલાના વખતમાં રેલવેનાં એન્જિન વરાળથી ચાલતા હતા. આજે વરાળથી ચાલતાં એન્જિન નહિવત્ છે. તેનું સ્થાન ડીજલ અને વીજલીથી ચાલતાં એન્જિનોએ લીધું છે. રેલવ્યવહાર ઝડપી બને તે માટે ઝડપવાળી ઘણી ટ્રેનો બનાવવામાં આવી છે. એશિયાંડમાં રેલમાર્ગના વિકાસમાં ભારત અગ્ર સ્થાને છે. રેલવે રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે, તેનું કાળજીપૂર્વક જતન કરવું તે દરેક નાગરિકની ફરજ છે.

હવાઈમાર્ગ :

એક સ્થળોથી બીજા સ્થળે અતિ ઝડપથી પહોંચવા હવાઈમાર્ગ ઉપયોગી છે. હવાઈમાર્ગ ઘણો ખર્ચાળ છે, પરંતુ આજના ઝડપી ચુગામાં તેનું મહત્વ ઘણું છે. વિમાનોને ચડવા - ઉત્તરવા હવાઈમથકો બનાવવામાં આવ્યાં છે.

આપણા દેશમાં આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈમથકોમાં અમદાવાદ, મુંબઈ, દિલ્હી, કોલકાતા, ચેલ્સાઈ અને તિરણવનંતપુરમ્બનો

સમાવેશ થાય છે. આંતરિક હવાઈ મુસાફરી માટે ‘ઈન્ડિયન’ એરલાઇન્સ’ અને પરદેશ સાથેના વ્યવહાર માટે ‘એરન્યુન્ડિયા’નાં વિમાનો ચાલે છે. આ ઉપરાંત ખાનગી વિમાન કંપનીઓ અને ખાનગી વિમાનોને પણ મુસાફરી કરવા માટે પરવાનગી અપાઈ છે.

જળમાર્ગ :

બીજા માર્ગો કરતાં જળમાર્ગ સર્તો અને સરળ છે. નદીઓ અને સમુદ્રો એ મુખ્ય જળમાર્ગો છે. વણાણ ચાલે એવાં મોટાં સરોવરો ભારતમાં નથી. પરદેશ સાથે વેપાર વધે, અવરજવર વધે એ માટે દરિયાઈ જળમાર્ગ ઘણા છે. ગંગા, નર્મદા, ગોમતી, બ્રહ્મપુરા જેવી મોટી નદીઓમાં બારેમાસ પાણી રહેતું હોવાથી નાની સ્ટીમરો અને હોડીઓ કારા માલની હેરફેર તથા માણસોની અવરજવર થાય છે.

રોપ-વે (રજજુમાર્ગ) :

પર્વતીય પ્રદેશમાં જ્યારે રેલમાર્ગ કે સડકમાર્ગ શક્ય નથી ત્યાં રોપ-વે શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. પર્વત ઉપર અમુક અંતરે થાંભલા ડિલા કરી લોખંડ અથવા તાંબાના તાર બાંધવામાં આવે છે. તેના ઉપર વીજલીથી ચાલતું ટ્રોલી જેવું વાહન લટકાવીને પર્વત ઉપર ચઠી શકાય અને ઊતરી શકાય. ગુજરાતમાં પાવાગાટ, સાપુતારા અને અંબાજીમાં આવી સગવડ કરવામાં આવી છે. બિહારમાં રાજગિરિમાં પણ રોપ-વેની સુવિધા છે.

—————×—————×

૨૨. ભારત : લોકજીવન

વિદ્યાર્થીઓ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોના લોકજીવન વિશે જાણો છે. ભારતનાં રાજ્યોમાં ધર્મ, જાતિ અને બોલીમાં વિવિધતા ધરાવતા લોકો રહે છે. આપણા વિશાળ દેશમાં ખૂબ વિવિધતા છે. વિવિધતામાં પણ એકત્ર એ ભારતની ખૂબી રહી છે. વિવિધતા, પ્રાચીનતા અને વિશાળતા એ બધાની અસર લોકોનાં જીવન પર પડે છે. આથી વિવિધ રાજ્યોમાં, પ્રદેશોમાં લોકોનાં જીવનમાં પણ વિવિધતા જણાય છે.

ભારતને મુખ્ય ચાર ભાગમાં વહેંચીને વિવિધ પ્રદેશના લોકોનાં જીવન વિશે જાણીએ.

ઉત્તર ભારતનું લોકજીવન :

ઉત્તર ભારતના લોકો શરીરે ખડતલ અને સ્વાભાવે મહેનતું છે. અહીંના લોકો ખોરાકમાં ઘઉંની વાનગીઓ, કઠોળ, લીલાં શાકભાજી, ફળ, દી-દૂધ અને છાશ લે છે. અહીંના પુરુષો ધોતી, અંગરખું અને બંડી પહેરે છે, માથે ટોપી પહેરે છે. સ્ત્રીઓ ચણિયો, કબજો અને સાડી પહેરે છે. જમ્બુ-કશ્મીરમાં પુરુષો લાંબી બાંધનો ગરભો અને સુરવાલ પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ સલવાર-કમીગ પહેરે છે ને માથે સ્કાર્ફ બાંધે છે.

ઉત્તર ભારતમાં ઈંટ અને માટીથી બનેલાં, લાકડાં અને પથરના તેમજ ધાબાવાળાં પાકાં મકાનો જોવા મળે છે. અહીં બઢુમાળી મકાનો પણ જોવા મળે છે. કશ્મીરમાં આવેલ દલ સરોવરમાં નૌકાધર જોવા મળે છે. આ નૌકાધરના મકાનો એટલે શિકારા. આ શિકારા કશ્મીરની વિશેષતા છે.

ઉત્તર ભારતના મોટા ભાગના લોકો હિંદુ ભાષા બોલે છે. આ ઉપરાંત અહીં પંજાબી, સિંધી, કશ્મીરી ભાષા પણ બોલાય છે.

આટલું જાણો :

આપણા દેશમાં ઊજવાતા તહેવાર, ઉત્સવ અને મેળા દેશની ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. ભારતમાં હોળી, વેશાખી, ગંગા દશેરા, નાગપંચમી, રક્ષાબંધન, ગણેશ ચતુર્થી, જન્માષ્ટમી, નવરાત્રિ, નાતાલ, ગુરુનાનક જયંતી, ચેતીચાંદ, દશેરા, દિવાળી, મહોરમ, રમાશાન ઈદ, યુડફાઈદી, મહાવીર જયંતી, પતેતી, પોંગલ, મકરસંકાર્ણિત, ઓણમ, વસંતપંચમી, દુર્ગાપૂર્જી વગેરે જેવા ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી થાય છે.

દક્ષિણ ભારતનું લોકજીવન :

દક્ષિણ ભારતના લોકો કદમાં સહેજ નીચા અને ખડતલ હોય

છે. અહીંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક માછલી અને ભાત છે. આ ઉપરાંત, ચોખામાંથી બનતી વિવિધ વાનગીઓ, કઠોળ વગેરેનો પણ ખોરાકમાં ઉપયોગ કરે છે.

અહીં પુરખો પહેરણા, લુંગી, ખબે ખેસ અને માથે પાઘડી પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ દક્ષિણી સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે. અહીં ઈંટ-માટીનાં, લાકડાં અને વાંસનાં, માટી અને પથ્થરનાં ઘર હોય છે. કાચા ઘરનાં છાપરાં વાંસ અને ઘાસના બનેલાં હોય છે. દરિયાકિનારે વસતા માછીમારો ગુંપડાં બાંધીને રહે છે. એના છાપરાં પર નાળિયેરીનાં પાન કે નિશ્ચિયાં મૂકવામાં આવે છે. અહીં વરસાદ વધુ પડતો હોવાથી ઘરનાં છાપરાં વધુ ટાળવાળાં રાખવામાં આવે છે.

દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યોમાં જુદી જુદી ભાષા બોલાય છે, જેમાં તમિલ, તેલુગુ, કક્ષા, મલયાલમનો સમાવેશ થાય છે.

■ પૂર્વ ભારતનું લોકજીવન :

પૂર્વ ભારતમાં વસતા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ભાત અને માછલી છે. તે ઉપરાંત કઠોળ, લીલાં શાકભાજુનો પણ તેઓ ખોરાકમાં ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રદેશના લોકો સુતરાઉ કાપડનાં વસ્ત્રો વધુ પ્રમાણમાં પહેરે છે. વધુ વરસાદના લીધે તેઓ થોડાં ઊંચાં કપડાં પહેરે છે. અહીંના મોટા ભાગના લોકો ગામડાંમાં રહે છે. તેમનાં ઘર ઈંટ અને માટીનાં, લાકડાં અને વાંસનાં, પથ્થરનાં બનેલાં હોય છે. અહીંના આદિવાસીઓ છૂટાંછવાયાં ગૂપડાઓમાં રહે છે. ભારે વરસાદને કારણે ઘરનાં છાપરાં ટાળવાળાં રાખવામાં આવે છે.

અહીં અસમી, બંગાળી, ઉડિયા વગેરે જેવી ભાષા બોલાય છે.

આટલું જાળો :

રાજ્ય અને તેનું પ્રસિદ્ધ નૃત્ય :

- અસમ : બિલુ, ઓજપલી
- કેરલ : મોહિની અહુમ, કથકલી
- પંજાਬ : ભાંગડા
- ગુજરાત : રાસ, ગરબા, ભવાઈ
- તમિલનાડુ : ભરતનાટ્યમ્
- મણિપુર : મણિપુરી

● ઓરિસ્સા : ઓડિસી

● હરિયાણા : સ્વાંગ

● મધ્યપ્રદેશ : મચા

● આંધ્રપ્રદેશ : કુચિપુરી

● બિહાર : ફાગુન, પૂરબી

● મહારાષ્ટ્ર : લાવણી

● રાજ્યસ્થાન : ધુમ્મર

ભારતમાં મહાકુંભ મેળો, તરણેતરનો મેળો, કશ્મીરનો શિવરાત્રિનો મેળો, અજમેર શારીફનો મેળો, પુષ્કરનો મેળો, ગંગાસાગર મેળો, અશોક અષ્ટમી મેળો, પરશુરામ મેળો, અંબલાશી મેળો, પોલાનો મેળો વગેરે મેળા યોજાય છે. લોકો તેમાં ઉલ્લાસભેર ભાગ લે છે.

■ પદ્ધિમ ભારતનું લોકજીવન :

પદ્ધિમ ભારતના લોકો ખોરાકમાં અનાજ, કઠોળ, લીલાં શાકભાજુ, દી-દૂદ્ય, છાશ, માખણ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ મસાલેદાર ખોરાક ખવાના શોખીન છે.

અહીંના પુરખો ધોતી કે ચોયેણો, ટૂંકું અંગારખું કે પહેરણા પહેરે છે. માથે પાઘડી કે ટોપી પહેરે છે. ખબે ખેસ નાખે છે. સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે. રાજ્યસ્થાની સ્ત્રીઓ વિવિધ રંગાનો ઘેરવાળો ઘાઘરો, કેડ સુધી પહોંચે તેવો કબજો અને માથે ઓટણી ઓટે છે.

અહીં ઈંટ, પથ્થર અને સિમેન્ટનાં મકાનો જોવા મળે છે. જંગલોમાં કે કુંગરાળ પ્રદેશોમાં વસતી આદિવાસી પ્રજા છૂટાં છવાયાં ગૂપડામાં રહે છે. રાજ્યસ્થાન, ગુજરાત, મદ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓમાં માટીનાં, છાણનાં, પથ્થરનાં મકાનો વિશેષ જોવા મળે છે. અહીં ગુજરાતી, હિન્દી, રાજ્યસ્થાની, કોકણી, મરાઠી જેવી ભાષા બોલાય છે.

ટૂંકમાં, ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. અહીં લોકો પોતાની પસંદગીનો ધર્મ પાળે છે. બધા ધર્મો પાળતી પ્રજા સંપીને રહે છે અને બધા ધર્મના લોકો એકબીજાના તહેવારો ભારે ધામધૂમથી ઊજવે છે. સમયની સાથે સાથે પરિવર્તન આવતું જાય છે. આ પરિવર્તન આપણને લોકોના ખોરાક, પોશાક, રહેઠાળા, રહેણીકરણી વગેરેમાં પણ જોવા મળે છે. પરિવર્તનના આ યુગમાં પણ આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો આપણે જાળવી રાખ્યો છે.

-----X-----X-----X-----X-----X-----X-----X-----X-----

